

TRAKIA
MER
JOURNAL OF
LITERATURES

ULUSLARARASI

FILOLOJİ BEN GÜ

Yıl:2023 Cilt:3 Sayı:1 e-ISSN:2791-9641

MARDİN ARTUKLU
ÜNİVERSİTESİ

ULUSLARARASI
FİLOLOJİ
BENĞÜ

Yıl: 2023 Cilt: 3 Sayı: 1

ISSN: 2791-9641

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi

ISSN: 2791-9641

Mardin Artuklu Üniversitesi Adına:
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University:

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR
(Rektör)

Editör | Editor in Chief
Doç. Dr. Serdal KARA

Yazı İşleri Müdürü | Managing Editor
Sercan YILDIZ

Alan Editörleri | Section Editors

Prof. Dr. Ergün HAMZADAYI - Gaziantep Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Gaziantep, Türkiye
Prof. Dr. Rysbek ALİMOV - Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi, Mainz, Almanya
Doç. Dr. İbrahim TOSUN - Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tunceli, Türkiye
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK - Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mardin, Türkiye
Dr. Halit ALKAN - Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mardin, Türkiye

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Atabey KILIÇ - Erçiyas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kayseri, Türkiye
Prof. Dr. Abdulhalim AYDIN - Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Elazığ, Türkiye
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye
Prof. Dr. Julian RENTZSCH - Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi Slav, Türk ve Baltık Araştırmaları Enstitüsü, Mainz, Almanya
Prof. Dr. Marija LEONTIK - Goce Delcev Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Stip, Makedonya
Prof. Dr. Mustafa ÖNER - Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, Türkiye
Prof. Dr. M. Sait TOPRAK Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mardin, Türkiye
Prof. Dr. V. Doğan GÜNAY - Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, Türkiye
Doç. Dr. Mehmet Sait ÇALKA - Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Rize, Türkiye
Doç. Dr. Şerife YALÇINKAYA - Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, Türkiye

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet AKKAYA - Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Adıyaman, Türkiye
Prof. Dr. Bahir SELÇUK - Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Elazığ, Türkiye
Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Şanlıurfa, Türkiye
Prof. Dr. Gisela Prochazka-Eisl - Universität Wien Philologisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Viyana, Avusturya
Prof. Dr. Mehmet Emin ULUDAĞ, Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Düzce, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa BALCI - İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Nazmi ÖZEROL - İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Malatya, Türkiye
Prof. Dr. Nezir TEMUR - Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara, Türkiye
Prof. Dr. Petr KUCERA - Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi Slav, Türk ve Baltık Araştırmaları Enstitüsü, Mainz, Almanya
Doç. Dr. Adnan OKTAY - Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mardin, Türkiye
Doç. Dr. Levent BİLGİ - Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Şanlıurfa, Türkiye
Doç. Dr. Ulaş BİNGÖL, Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Siirt, Türkiye
Dr. Zülküf KILIÇ - Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Bingöl, Türkiye

Bu Sayının Hakemleri | Reviewers of This Issue

Prof. Dr. Ergün HAMZADAYI, Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER, Doç. Dr. Eda TOK, Doç. Dr. İbrahim TOSUN,
Doç. Dr. İlhan UÇAR, Dr. Öğr. Üyesi Ali KOÇ, Dr. Öğr. Üyesi Ersin DURMUŞ,
Dr. Öğr. Üyesi Osman ÖZER, Dr. Öğr. Üyesi Sevim ERDEM YILDIZ

Yönetim Yeri | Head Office

Mardin Artuklu Üniversitesi Yenişehir Yerleşkesi, Diyarbakır Yolu Artuklu / Mardin
Tif: 0 482 213 4002
e-mail: filolojibengu@artuklu.edu.tr - web: <https://www.artuklu.edu.tr/filolojibengu>

Baskı:

Baskı Yeri ve Tarihi | Publication Place and Date

November 2023

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (MAÜ-TÖMER)'nin bilimsel bir yayım organı olan Uluslararası Filoloji Bengü Dergisi, altı ayda bir (Kasım-Mayıs) ve yılda iki sayı olarak yayımlanan hakemli akademik bir dergidir. | International Journal of Filoloji Bengü, as a peer-reviewed academic journal of Mardin Artuklu University-Teaching Turkish and Foreign Languages Application and Research Center, is published twice a year in November and May.

İçindekiler | Contents

Makaleler | Articles

Araştırma Makaleleri | Research Articles

Paki KÜÇÜKER, Tolga KIYICIOĞLU Üveys B. Hocâ Os mân B. Emîr İlyâs B. Evliyâ'nın Kur'an Tefsirinin Berlin Nüshasındaki Eski Türkçe Kelimeler Üzerine	01-17	Paki KÜÇÜKER, Tolga KIYICIOĞLU Uveys B. Hoca B. Emir İlyas B. Evliya's Commentary Of The Qur'an On Old Turkish Words In The Berlin Copy
Osman ÖZER Tervihü'l-Ervah'taki Türkçe Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme	19-28	Osman ÖZER A Review On The Turkish Plant Names In Tervihu'l-Ervah
Sıdıka BÜYÜK Okumayla İlgili Doktora Tezlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi	30-43	Sıdıka BÜYÜK Examination Of Doctoral Theses On Reading In Terms Of Various Variables
Çiğdem ARITÜRK, Yılmaz AKDEMİR Hüseyin Baykara Üzerine Yapılan Çalışmalar	45-60	Çiğdem ARITÜRK, Yılmaz AKDEMİR Studies On Huseyin Baykara

Kitap Tanıtımı | Book Review

Ahmet AKGÜL Çukurlu, Talip (2023) Divânçe-i Erşed	64-66	Ahmet AKGÜL A Çukurlu, Talip (2023) Divânçe-i Erşed
--	-------	--

Makaleler | Articles

ÜVEYS B. HOCÂ OSMÂN B. EMİR İLYÂS B. EVLİYÂ'NIN KUR'AN TEFSİRİNİN
BERLİN NÜSHASINDAKİ ESKİ TÜRKÇE KELİMELER ÜZERİNE

UVEYS B. HOCA OSMAN B. EMIR İLYAS B. EVLIYA'S COMMENTARY OF THE
QUR'AN ON OLD TURKISH WORDS IN THE BERLIN COPY

Paki KÜÇÜKER*

Tolga KIYICIOĞLU**

Özet

İslamiyet'in ortaya çıkışıyla beraber Kur'an'ın anlaşılması Hz. Muhammed ile mümkün olurken İslam peygamberinin vefatıyla beraber bu durum tefsir kitapları ve müfessirler ile yapılmıştır. Sahabeler zamanında rivayet ya da çeşitli ilim dallarından yararlanarak yazılan iki çeşit tefsir yöntemi vardır. İslam dininin farklı toplumlara yayılması, Kur'an ayeti rivayetlerinin anlatılması ya da ayetlerin yorumlanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu durum da tefsir ilminin ortaya çıkmasına neden olur. Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra Kur'an ayetlerinin içeriğinin anlamlandırılması Türk din adamlarının amaçları arasına girmiştir. Eski Oğuz Türkçesinin yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı 13. yüzyılda surelerin ve ayetlerin tefsirleri yapılmıştır. Yapılan tefsirler Kur'an'ı anlamak ve anlamlandırmak açısından hem dinî hem Türk dili açısından önem taşır.

Bu makalede, Eski Oğuz Türkçesine ait Üveys bin Hocâ Osmân bin Emîr İlyâs bin Evliyâ'nın Kur'an tefsirinin Berlin Eyalet Kütüphanesi nüshasında görülen ve Eski Türkçenin izlerini taşıyan bazı kelimelerin tespiti ve kullanım şekilleri ile anlamları üzerinde durulacak, tespit edilen kelimelerdeki fonetik farklılıklar ortaya konulmaya çalışılacak ve eserin söz varlığından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: üveys b. hocâ osmân b. emîr ilyâs b. evliyâ, kur'an tefsiri, eski oğuz türkçesi

Abstract

While the understanding the Qur'an with the emergence of Islam was possible with Muhammad, this situation has been made with tafsir books and glossators after the death of the Islamic prophet. There are two kinds of tafsir methods written by using narration or various

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sakarya / TÜRKİYE, pkucuker@sakarya.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7538-4200>

** Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sakarya / TÜRKİYE, tolgakiyicioglu@outlook.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4372-4610>

branches of science in the time of the Companions. The spread of the religion of Islam to different societies has revealed the need to explain the narrations of the verses of the Qur'an or to interpret the verses. This situation led to the emergence of the science of tafsir. After the Turks accepted Islam, the interpretation of the content of the verses of the Qur'an has become one of the aims of the Turkish religionaries. In the 13th century when Old Oghuz Turkish began to be used as a written language, the interpretations of the suras and verses were made. The commentaries are important in terms of both religion and Turkish language to understand and make sense of the Qur'an.

In this article, it will be focused on the identification and usage patterns and meanings of some words that are seen in the Berlin State Library copy of the Qur'an commentary of Üveys bin Hocâ Osman bin Emîr İlyâs bin Evliyâ in Old Oghuz Turkish, and the phonetic differences in the identified words will be tried to be revealed and will be studied and the vocabulary of the work will be mentioned.

Keywords: üveys b. hodja osman b. emîr ilyas b. evliyâ, qur'an commentary, old oghuz turkish

Giriş

Türkler, İslam dininin yayılmaya başladığı VII. yüzyılda siyasi güç olarak doğuda Köktürkler ve batıda Bulgar ile Hazar Devletleriyle temsil edilmiştir. Bu dönemde Köktürkler, dağılma aşamasındayken Bulgarlar İstanbul'u kuşatmakta; Avarlar ise Kafkaslarda hakimiyet sürdürmekteydi. Köktürklerin yıkılmasından sonra Uygurların hakimiyetine geçen Ötüken'de Budist, Maniheizt ve Hristiyan inanışları, Türklerin inanç biçimleri arasına girmiştir. En eski metinler olarak adlandıracağımız Uygur dönemi Budist ve Maniheizt metinler dinî metinler açısından önemli yere sahiptir.

Türkler, asırlar boyunca birçok dine ve inanışa mensup olmuşlardır. Mensup oldukları dinin kutsal sayılan metinlerini kendi dillerine çevirmişlerdir. Uygurlarca başlatılan dinî metinlerin çevirisi daha sonra İslamiyet'i kabul eden Türkler arasında da devam etmiştir.

Türklerin, İslam dininin ilk temsilcileri olan Araplarla ilk karşılaşmaları 630'lu yıllarda Kafkas ve Ceyhun bölgelerinde olmuştur. Bu karşılaşmada iki tarafın birbirlerine üstünlükleri olmamıştır. II. Köktürk Devleti'nin yıkılışı sonra gelen Uygurların Orta Asya'da tam bir hâkimiyet sağlayamaması, Çinlilerin doğudan; Arapların ise batıdan yayılmacı hareketlerinin olmasına sebep oldu. Bu yayılmacı hareketler sonucunda Talas nehri kıyılarında beş gün sürecek bir savaşın içine girdiler. Savaşın galibinin Araplar olması, İslam dininin Orta Asya ve Türkler arasında yayılmasına sebep oldu.

İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasının kitleler halinde olması Karahanlılar dönemine dayanmaktadır. X. yüzyılın ortasına Kur'an'ı, kullandıkları dile çevirmeye başlamışlardır. Samanoğulları hükümdarı Mansur b. Nuh (M.961-967)'un zamanında Taberî 40 ciltlik Kur'an'ın kelime kelime tercümesi Horasan ve Maverâünnehirli tefsir âlimlerince Farsçaya çevrilerek bilinen ilk tercüme yapılmıştır. Zeki Velidi Togan bu çeviride Türk âlimlerinin de olduğunu ve bu âlimlerin ilk Türkçe Kur'an tercümesinde de bulduklarını söyler (Togan, 1959-1960: 135). Bu tercüme, Doğu Türkçesi tercümelerinin ilki olduğu kabul edilir. Fakat Kur'an'ın ilk tercümelerinin elimizde bulunmaması, ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği hakkında bilgi sahibi olmamıza engel teşkil etmektedir. Kur'an'ın Doğu Türkçesine çevrilmiş bilinen 7 nüshası şunlardır:

1. Türk İslam Eserleri Müzesi 73 No Kayıtlı Nüsha

Şirazlı Muhammed bin Hacı Devletşah tarafından 1333-1334 yıllarında tercüme edilen nüsha bilinen en eski Kur'ân tercümesidir. Eser XII-XIII. yüzyıllarında Karahanlı Türkçesine aittir.

2. Özbekistan İlimler Akademisi 2008 No Kayıtlı Nüsha

Özbekistan İlimler Akademisinde bulunan eser 270 varaktan oluşur. Eser, harekeli nesih hattıyla Karahanlı Türkçesi ile yazılmıştır.

3. Rylands Nüshası

İngiltere'de bulunan John Rylands Kütüphanesinde MSS. 25-3821 numara ile kayıtlıdır. Her sayfası üçer satır ile Arapça, Farsça ve Türkçe anlamları karşılıklı olarak verilmiştir.

4. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan eser Harezmi Türkçesi ile yazılmış ve yazarı belli değildir.

5. Topkapı Sarayı III. Ahmet Bölümü Nüshası

Şeyhbaniler zamanında XVI. yüzyılın ilk devresinde istinsah edildiği söylenen eserdir. İki cilt olarak yazılan eserin her sayfasında 29 satır bulunur.

6. Meçhul Orta Asya Tefsiri

Daha çok "Anonim Tefsir" olarak adlandırılan eser, Leningrad'da Cod. 332'de 2475 kayıt numarasıyla Asya Halk Enstitüsünde bulunur. Eser, 147 varaktan oluşmakta olup kısa açıklama ve hikayeler barındırmaktadır.

7. İran/Meşhed Âstan-ı Quds-i Razavi Kütüphanesi Nüshası

Kütüphanede 2229, 1007 ve 293 numaralarıyla kayıtlı 3 ayrı nüsha bulunmaktadır.

Doğu Türkçesinde uzun şekilde yapılan tefsirlerde kaynak tercüme olarak Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsiri müstakil olarak ele alınmaktadır (Özkan, 2010: 554). Tefsirlerde Fâtiha, Leyl, Yâsin, Amme cüz sureleri gibi birçok surenin ve ayetin tek tek tercüme yapılmıştır. Kur'ân tefsir ve tercüme İslamiyet'i kabul eden Türklerin Kur'ân'ı kolay ve doğru anlaması için sade bir dille yazılmıştır. Bu tefsir ve tercüme dil incelemeleri bakımından da önemli kaynak eserlerdir.

Bu makalede, Eski Oğuz Türkçesi Kur'ân tefsir ve tercüme eserlerinden, Üveys bin Hocâ Osmân bin Emîr İlyâs bin Evliyâ'nın Kur'ân tefsirlerinin nüshaları, nüshalar üzerine yapılan çalışmalar ile Üveys'e ait Berlin Kütüphanesi Kur'ân tefsiri ve tefsirin söz varlığından bahsedilecektir.

1. Eski Oğuz Türkçesi Kur'ân Tefsir ve Tercüme Eserleri

Eski Oğuz Türkçesine ait birçok eser bulunmaktadır. Bunların XIV. yüzyıl öncesindeki eserlerin XIV. ve XV. yüzyıl eserlere göre daha az olduğu söylenmektedir (Korkmaz, 1972: 21). Bu durum dönemin siyasi gücü olan Moğolların istilâsında yıkıma uğrattıkları yerdeki eserlerin kaybolmasıyla açıklanabilir (Korkmaz, 1972: 22). Bu yıkıma rağmen birçok edebî ve dinî eser günümüze kadar ulaşmıştır. "Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayarak her alanda yüzlerce Türkçe eserinin ortaya konması,

Türk dilini bir konuşma ve edebiyat dili olmaktan bilim dili olmaya doğru taşımıştır” (Uçar, 2010: 40).

Doğu sahasında Karahanlılar döneminde gelişen tefsir çalışmaları, Batı sahasında da Selçuklular devrinde gelişmiştir. Selçukluların resmî yazı dili olarak Arapça ve Farsça kullanmaları Türkçeyi bu dillerin karşısında kısmen geride bırakmıştır. Bununla birlikte Anadolu’da XII. yüzyıl içinde Türkçeye tercüme edilen eserlerin çoğunun kaydının bulunmasına rağmen elde bulunmadığı görülür (Köprülü, 1980: 335). Doğu Türkçesinde Kur’ân’ın tamamı ele alınarak yapılan tercüme ve tefsirler, Batı Türkçesi sahasında kısa sure ve tercüme şekline karşımıza çıkar. Batı Türkçesindeki Kur’ân tercüme, Selçuklunun yıkılmasından sonra ortaya çıkan beylikler ile çoğalmıştır. Selçuklular devrinde az sayıda tefsir eserlerine karşılık Beylikler devrindeki Kur’ân tercüme, peygamber kıssaları, mesneviler, evliyâ menkıbeleri, dinî-destanî, manzum, mensur ve birçok dinî metin meydana gelir (Özkan, 2010: 139). Elde edilen bilgilere göre, Eski Oğuz Türkçesinin ilk dönemi olan Selçuklular döneminde Kur’ân tercüme rastlanılmaz. Kur’ân’ın Eski Oğuz Türkçesine tercümesi, Selçuklu Devleti’nden sonra kurulan Beylikler zamanında rastlanılmaktadır (Özkan 2010: 517). Beylikler döneminde yazılan bu tefsir eserlerine satır arası tercüme denilmektedir. Anadolu’daki satır arası tercüme, TİEM 40, Leiden, Sivas, Bursa, Berlin Nüshaları, Önder, Manisa, Topkapı Sarayı Müzesi, Kayseri ve Koğuşlar Kitaplığı, Enfesü’l Cevâhir/Ebu’l Leys Semerkandî Tefsiri, British Library, Cevâhirü’l Asdâf ve Aynü’l Hayat, Amme, İhlas, Tebâreke, Fatiha, Sure-i Araf, Yasin Suresi ve En’am surelerinin tefsirinden oluşmaktadır (Yıldırım, 2019: 876). Beylikler döneminde yazılan eserlerin büyük çoğunluğu Osmanlı Beyliği sınırları içerisinde yazılmıştır. Yazılmış en eski kısa sure tefsiri Osmanlı padişahı Orhan Bey oğlu Süleyman için yazılmış Tebâreke suresinin tefsiridir. Tebâreke suresi, istinsah edilen en eski suredir. 1234 kayıt numarası ile Burdur Vakıf ve Halkevi Kitaplığında bulunmaktadır. Batı Türkçesinde tercüme çalışmaları XIV. yüzyıl sonlarından itibaren yoğunluk kazanmıştır (Korkmaz, 1972: 22).

Tercüme yapılırken hem kelime kelime hem de bir ayetin bütünü ele alınarak yapılır. Bu tefsirlerin çoğu anonimdir.

İslam âlimlerine göre tefsirlerin iki farklı tercüme tekniği vardır.

1. Harfî (Lafzî) Tercüme (Yılmaz, 2016: 3).

2. Manevi (Tefsirî) Tercüme (Yılmaz, 2016: 5).

Kelime çevirileri yazılırken kutsal kitaptan alınan metin birebir yazılırken dil dışı alınan metinlerde anlam çevirisi daha uygundur (Eker, 2015: 41). Türklerin İslam dinini kabulü sonrası Türkçeye en çok çeviri Farsça ve Arapçadan yapılmıştır. Bu çevirilerin ilk dönemlerinde satır arası çeviri tekniği ile yapılır. Bu teknikle Farsça-Arapça kelimelerin her birinin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Kur’ân’ın tamamına yönelik tercüme XIV. yüzyılın bitimine doğru başlar. Bu devirde tercüme edilen Kur’ân tefsirleri, üç şekilde karşımıza çıkmaktadır: “Satırasız kelime kelime tercüme, Tefsirli Tercüme, Tefsirler” (Bayraktar, 2019: 358).

2. Üveys B. Hocâ Osmân B. Emîr İlyâs B. Evliyâ’ya Ait Olan Tefsir Konulu Eserleri

Üzerinde çalıştığımız Üveys b. Hocâ Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ’nın tefsiri Eski Oğuz Türkçesi ile yazılmış Kur’ân tefsiridir. Çeşitli kütüphanelerde Üveys’e ait olduğunu tespit ettiğimiz eserlerin ayrı surelerin tefsiri mi yoksa aynı surelerin tefsirinin

farklı nüshaları mı olduğu hakkında bir kesinlik bulunmamaktadır. Eserler üzerinde yapılacak olan detaylı çalışmalar ile bu konu kesinlik kazanacaktır. Üveys'e ait olduğu kaydıyla tespit edebildiğimiz tefsirler şunlardır:¹

1. Bağdatlı Vehbi, nr. 2085/5: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi koleksiyonunda "Tefsîru Cüz'i'n-Nebe" adıyla kayıtlara geçen bu eser 30. cüzün tefsiridir. Nesih yazı tipiyle yazılmış olup 25b-35b sayfaları arasını kapsar. 214x103 mm boyutlarında, 51 satırdan oluşan eserin istinsahı 12 Muharrem 1167/9 Kasım 1753 Cuma günü yapılmıştır. Âharlı, krem rengi, kalın kâğıda yazılmış olup sure başları ve ayetlerin üzerine çekilen çizgiler kırmızı, sırtı siyah deri, siyah bez ciltlidir.

2. Berlin, Ms. Or. Fol. nr. 3393: Yâsin-Nâs surelerinin tefsiridir. Harekeli nesih ile 242 yaprak, 355x220 (240x140) mm boyutlarında, 17 satırdır. İstinsahı Hüseyin Hulûsi b. İbrahim tarafından 10 Zilhicce 1286/13 Mart 1870'te yapılmıştır.

3. Fatih, nr. 278/1: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda bulunan bu eser 30. cüzün tefsiridir. Ayetler nesih, tefsir ta'lik ile yazılmıştır. 1b-144a arasındaki sayfaları kapsar. 195x128 (135x60) mm boyutlarında, 17 satırdan oluşur. Âharlı, sarı renkli kâğıt, duraklar ve "kale Allâhu Te'âlâ" ibareleri kırmızı, miklepli, şemseli, vişne çürüğü rengi deri ciltlidir.

4. Fatih, nr. 283/2: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda, Tesîru Cüz'i'n-Nebe adıyla bulunan bu eser 30. cüzün tefsiridir. 203x150 (128x95) mm boyutlarındadır. 62a-267a yapraklarını kapsar. Nesih yazı tipiyle 13 satır olarak yazılmış bu eserin istinsahı 963/Nisan 1555 Cemaziyelahiri'nde yapılmıştır. Sırasıyla Yâsin suresinin mufassal tefsiri, Fâtîha suresi, Ayete'l-Kürsî, Subhaneke ve Ettehiyâtu duaları, Eûzu besmele, salavat, Kunut duaları, Mülk suresinin tefsiri ve ayrıntılı açıklamalı Amme suresinin tefsiri bulunmaktadır. Çapa filigranlı Avrupa kâğıt, şemseli, kahve rengi deri ciltlidir. Müstensihî belli değildir.

5. Hamburg, Orient, nr. 64 (LIX): Yâsin suresinin tefsiridir. Harekeli iri nesih ile 117 yaprak, 170x130 (110x75) mm boyutlarında, 9 satır, yarı deri ciltlidir. el-Hac Hızır Bey Çelebi'nin isteği üzerine yazılmıştır. Sonunda başka birisi tarafından yazılmış Esmâ-i Hüsna ile ilgili bilgi vardır. Catalog Hamburg, s. 130, no. 251.

6. Hersek, nr. 629: Hasandedic koleksiyonunda bulunan bu yazma, nesih yazı tipi ile 318 sayfadan oluşur. 215x145 mm boyutlarındadır. İstinsahı Mustafa b. Muhammed Mustafa tarafından 1176/1762-63'te yapılmıştır. Beyaz kâğıda yazılmış, sure başları ve ayetlerin altındaki çizgiler kırmızı, kâğıt ciltli.

7. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Seminer Kütüphanesi, 4033: Vâkıa-Nâs sureleri tefsiridir. Nesih yazı tipiyle 351 yapraktan oluşmuş, 220x145 (155x85) mm boyutlarında, 15 satırdır. İstinsahı Mahmud b. İbrahim tarafından 12 Rebiülevvel 1053 (31 Mayıs 1643)'te İstanbul'da yapılmıştır. Fildişi rengi, kalın kâğıt, konu başlıkları ve ayetler kırmızı, siyah meşin ciltlidir. Nüshanın başında sebeb-i telif ve sonunda iki yaprak beyitler vardır. 256a'da eserin Hızır Bey Çelebi'nin isteği üzerine tercüme edildiği kayıtlıdır.

8. Kastamonu, nr. 2824: Fâtîha, Yâsin-Nâs surelerinin tercüme ve tefsidir. 300 sayfadan oluşan bu eserin istinsahı takriben 1146/1733'te. Hamidullah (2), s. 70, 16b b.

¹ Tespiti yapılan eserlerin bilgileri, ilgili kütüphanelerin katalog kayıtlarından alınmıştır.

9. Sermet Çifter Kütüphanesi, nr. 038206: Nebe' ve Yâsin surelerinin tefsiridir. Tefsîr-i Kur'ân-ı Kerîm adıyla anılan eser, harekeli güzel nesih ile yazılmıştır. 300x200 (252x140) mm boyutlarında, 238 yaprak ve 17 satır yazılmıştır. İstinsahı X/XVI. asır sonunda yapılmıştır. Âharlı, krem rengi, kalın kâğıt, 1b'deki reyhâni Besmele tezbihli, tek kırmızı cetveli, miklepli, basma şemseli, şirazesinin bir tarafı kopuk, tamir edilmiş koyu kahve renk, meşin ciltlidir.

10. Sermet Çifter, nr. 165/1: Yâsin suresinin tefsiridir. Harfler harekelidir. Nesihle yazılan eser 1a-54a arası sayfaları kapsar. 215x155 (150x90) mm boyutlarında, 13 satırdan oluşan eserin istinsahı Osman Hocâ tarafından 1211/1796-97'de yapılmıştır. Âharlı, filigranlı, krem rengi, ince kâğıt, miklepli, sırtı kahve rengi meşin, üzeri ebrû kaplı ciltlidir.

11. Sivas, Ziya Bey, nr. 3804: Nesih ile yazılmış, 224 yaprakten oluşan bu nüsha 200x140 (145x82) mm boyutlarında, 13 satırdır. Ayetler kırmızı çizgili, ilk sayfa süslenmiş, miklepli, şirazeli, kenarları deri kaplı mukavva ciltlidir. Bekiroğlu Mehmed Çelebi'nin Zilkade 1104 (Temmuz 1693) tarihli temellük kayıtlıdır.

2.1. Üveys B. Hocâ Osmân B. Emîr İlyâs B. Evliyâ'ya Ait Tefsir Konulu Eserler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Üveys bin Hoca Osman b. Emir İlyas b. Evliyâ'ya ait Kur'ân tefsirlerinin farklı nüshalarını üzerine yapılan çalışmalar şunlardır:

1. Funda Şan (2020), "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tefsirin Cümle Yapısı", Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 4 (4), s. 680, 698.
2. Kübra Yıldırım (2012), "Eski Anadolu Türkçesine Ait Bir Tefsirin Üslûp Özellikleri", Turkish Studies, volume 7/2, s. 1217-1227.
3. Kübra Yıldırım (2011), "Üveys b. Hocâ Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın 'Amme Cüzü Tefsiri Üzerinde Dil İncelemesi (Vr. 202B-268B)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
4. Funda Şan (2011), "Üveys b. Hocâ Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın 'Amme Cüzü Tefsiri Üzerinde Dil İncelemesi", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
5. Mustafa Özkan (2010), "Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri)", (Haz. Prof Dr. Mustafa Özkan, Doç Dr. Enfel Doğan), İstanbul Üniversitesi Yayın No.: 5068, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 3451.
6. Ahmet Doğu (1989), "Amme Tefsiri (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Ahmet Doğu'nun yüksek lisans tezi olarak çalıştığı Mustafa b. Muhammed'e ait Konya nüshası ile Berlin nüshası arasında benzerliklerin çokluğu dikkat çekmiştir (Özgün, 2022: 11). Doğu'nun yüksek lisans tez çalışmasındaki Konya nüshası, Üveys'e ait tefsir nüshası olarak kabul edilmiştir (Özgün, 2022: 11). Evliyâ'ya ait olduğu bilinen toplam on iki el yazması tefsire ulaşılmıştır (Özgün, 2022: 10).

Kur'ân tefsirleri araştırmamızda İsmail Taş tarafından yazılan Manisa İl Halk Kütüphanesindeki "Tefsir-i Kur'ân" Eseri ve Söz Varlığı Üzerine adlı makalede Manisa

İl Halk Kütüphanesinde 45Hk174 numaralı Tefsir-i Kur'ân adıyla kayıtlı olan eser bulunmaktadır (Taş, 2018: 25). Bu eserin kelime kelime tefsiri ve uzun süren açıklamaların olduğu görülür (Taş, 2018: 30). Üveys'e ait Berlin nüshası ile benzerlikler göstermektedir. Eser üzerinde yapılacak olan detaylı çalışma ile bu konu kesinlik kazanacaktır.

2021 yılında Qerdar (2021) ve Al-Rawe (2021)'nin yüksek lisans tezi olarak çalıştıkları nüsha İsmail Taş'ın bahsettiği Tefsir-i Kur'ân adlı yazma eserdir. Bu yazmanın Mustafa b. Muhammed'in olduğu belirtilir (Al-Rawe, 2021: 17). Fakat nüshanın Üveys'e mi yoksa Mustafa b. Muhammed'e mi ait olduğu hususunda karışıklık bulunmaktadır. Qerdar ve Al-Rawe'nin çalıştığı Manisa İl Halk Kütüphanesindeki yazma eser ile yüksek lisans çalışmamızda ele aldığımız Üveys'e ait Berlin Eyalet Kütüphanesi el yazması arasında küçük farklılıklar bulunmaktadır. Tefsir-i Kur'ân toplamda II+117 varaktan oluşmaktadır. Her bir sayfasında harekeli nesihle yazılmış 17 satır bulunur. Eserin 14. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir (Qerdar, 2021: 152).

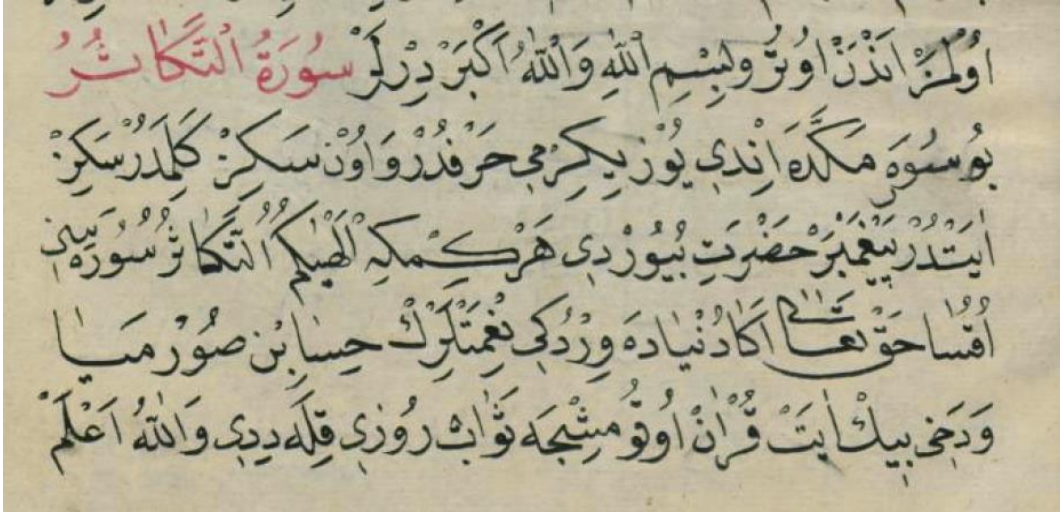
2.2. Üveys B. Hocâ Osmân B. Emîr İlyâs B. Evliyâ'nın Kur'ân Tefsirinin Berlin Eyalet Kütüphanesi Yazması Tanıtımı

Yüksek lisans tezi olarak çalışmasını yaptığımız nüsha Prusya Kültürel Mirası/Berlin Eyalet Kütüphanesi Orientalische El Yazısı kategorisinde PPN651791340 proje numarasıyla bulunmaktadır. Ölçüleri 355x220 (240x140) mm'dir. Yazmanın 221/b numaralı sayfasında bir mektup bulunmaktadır. 239/a numaralı sayfasında on altı satır bulunmakla beraber her bir sayfası on yedi satırdan oluşur. Harekeli nesih hattı ile yazılan eser ve 242 yapaktır. Hüseyin Hulûsi b. İbrahim tarafından 10 Zilhicce 1286/13 Mart 1870'te istinsah edilir. Üzerinde çalıştığımız bölüm eserin tamamı değildir. Bu çalışmada eserin 119b-242a sayfaları arasında olan kısımlar ele alınacaktır. Bu sayfalar içinde Beled, Şems, Tîn, Leyl, Duhha, Alâk, Kadir, Zelzele, Adiyât, Kariat, Tekassür, Asr, Hümeze, Fil, Kureys, İnşirâh, Eraayte(Maun), Kevser, Beyyine Kafirun(Kulya), Fetihü'n-Nasr (Nasr), Tebbet, İhlas, Nun(Kalem), Felak, Nas, En'am(İn'am), Ayete'l-Kürsi sureleri bulunmaktadır. Eserin 1b/119a sayfaları ise Kübra Özgün tarafından yüksel lisans tezi olarak çalışılmaktadır. Orada da Nazi'at, Yâsin, Amme, Abese, İnşikak, Kuvviret (Tekvir), Târik, İnfetaret (İnfitar), Mutaffifin, Buruc, A'lâ, Gâşiye, Fecr (23.ayete kadar) surelerinin tefsirleri yapılmıştır.

Müfessir öncelikle tefsir edeceği surenin faziletlerinin neler olduğundan bahseder. Daha sonra sureyi verip bunun açıklamalı tefsirini yapar. Bir örnekte gösterecek olursak:

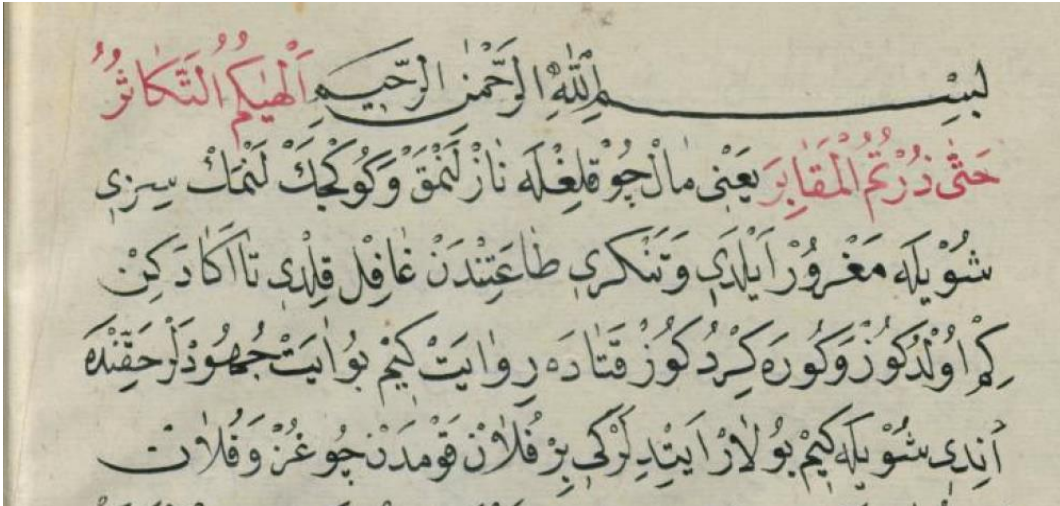
(166a)

(13) olmaz andan ötürü bismi'l-lâhi va'l-lâhu ekber dërler **sûretü't-tekâşşür** (14) bu sûre mekkede indi yüz yigirmi harfdür ve on sekiz kelimedür sekiz (15) âyetdür peygamber hazreti buyurdı her kimki el-hâkümü't-tekâşşür süresini (16) okusa haqq te'âlâ aña dünyâda vërdügi ni'metlerin hisâbın şormaya (17) ve dahı biñ âyet qurân okumışca şevâb rüzj kıla dë-di va'l-lâhu â'lem

(166b)

(1) bismi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-raḥim التكاثر (2) ألهيكم (3) حتى زرتم المقابر ya'ni māl çokluğu nazlanmak ve gökceklenmek sizi (4) şöyle mağrūr ēyledi ve tañrı tã'atından gāfil kıldı tā aña degin (5) kim öldünüz ve gūra girdünüz katāde rivāyet kim bu āyet cuhūdlar ḥaqqında (6) indi şöyle kim bular eyitdiler ki bir fulān kavmden çoğuz ve fulān

Rivayet metodunu kullanan müfessir, ayetlerin rivayetlerini bize aktarmıştır. Müfessir surenin tefsirini yapacağı zaman önce indirilme sebebini söyleyerek tefsirine iyi bir dayanak gösterir. Her açıklayacağı surenin öncesine “sebeb-i nüzulı” ibaresi kullanarak başlar. Dayanak olarak göstereceği bir diğer durum da tefsiri hazırlarken önemli fıkıh âlimleri ve peygamberlerin rivayetleridir.

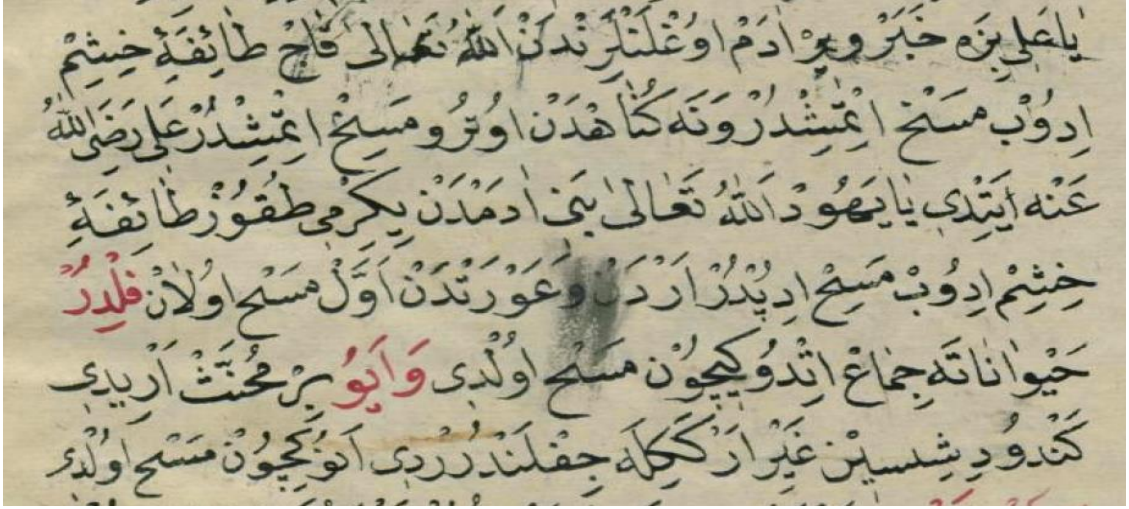
Yazarın dili oldukça sadedir. Yazdığı metnin türü hasebiyle dinî ve tasavvufî öğelerin yanısıra didaktik anlatımı da içerisinde barındırır. Müfessir, tefsir kitabında ‘Abdu’r-raḥmān, ‘Abdu’l-lāh b. ‘Ömer, Sa’id b. Cübeyr, Süfyân-ı Sevrî, Ebû Hâzim, Enes b. Mâlik, Dahhâk, Eserâ, Ebû’d-dahdâh, İbn-i ‘Abbâs, ‘Ali b. Zey, Ubbî b. Ka’b, Süfyân, Hammâd, Mücâhid, Hasan, Ka’bu’l-aḥbâr, Ebû Hureyre, ‘Ömer ibn-i Hattâb, Kelbî, ‘İkrime, İbn-i Mübârek, ‘Abdu’l-lāh b. Kesîre, Ebû Zerr, Evzâ’î, Zührî, Ebû Hureyre, İbrâhîm Edhem, Sa’d b. Ebî Vakkâs, Zübeyr, Ca’fer, Katâde, İbn-i Sirîn,

Mukâtil, Câbir, Süleymân-ı Temîm, Ebû Bekir Sıddık gibi fıkıh âlimlerinden yararlanmıştır. İçlerinden İbn-i Abbâs'ın rivayetlerini fazlaca kullanması peygamberi görmesiyle bağlantılıdır.

Tefsirin sonlarına doğru Allah'ın yirmi dokuz ayrı günahtan hışım edip yapılan günahı affettiğini söyleyerek bu günahları hayvanlar üzerinden açıklar:

(237b)

(8) yâ 'alî bize haber ver âdem oğlanlarından allâhu te'âlâ kaç tâ'ifeyi hışım (9) edüb mesh etmiştir ve ne günâhdan ötürü mesih etmiştir 'alî razıya'l-lâhu 'anh (10) eyitdi yâ yehûd allâhu te'âlâ benî âdemden yigirmi tokuz tâ'ifeyi (11) hışım edüb mesih edüpdür erden ve 'avratdan evvel mesholan fildür (12) hayvânâta cimâ' êtdüğüçün mesh oldı ve ayu bir muhannes eridi (13) kendü dışısın gayri erkekile ciflendürürdi anuñiçün mesh oldı

Metinde ismi geçen Arapça ayetlerin ve hadislerin tamamını farklı renk ile yazan müfessir, ayet ve hadislerin ayırımına varmamızı daha da kolaylaştırmıştır. Arapça ayet ile hadislerin birer birer açıklamasını yapması metnin anlaşılır ve yalın olmasını sağlar. Bazen ayetleri parça parça bölerek kelime kelime açıklamaya çalışır. Zaman zaman tam sayfayı bulacak şekilde Farsça-Türkçe karışık manzum şiirler koyması anlamı pekiştirme açısından önemlidir.

Eseri tamamını incelediğimizde amme sureleri olan Amme, Nazi'at, Abese, Kuvviret (Tekvir), İnfetaret (İnfitar), Mutaffifin, İnşıkak, Buruc, Târik, A'lâ, Gâşiye, Fecr (23. ayete kadar) Beled, Şems, Tîn, Leyl, Duhha, Alâk, Kadir, Zelzele, Adiyât, Kariat, Tekassür, Asr, Hümeze, Fil, Kureyş, İnşirâh, Eraayte (Maun), Kevser, Beyyine Kafirun (Kulya), Fetihü'n-Nasr (Nasr), Tebbet, İhlas, Nun (Kalem), Felak, Nas, En'am (İn'am) surelerinin yanısıra eserin başında Yasin suresinin bulunması, eserin amme tefsiri haricinde bir büyük Kur'an tefsiri olduğu görüşünü ortaya çıkarmaktadır.

Eski Türkçe devrinde kullanılan kelimeler daha sonraki dönemlerde de kullanımını sürdürür. Bu kullanımın devamlılığı, dilde sürekliliğin varlığına işaret eder. Dilde süreklilik, bazen kelime ve eklerin değişime uğramadan kullanımının devam etmesiyle bazen de bu kelime ve eklerin çeşitli ses olaylarına uğrayarak anlamlarını bozmadan kullanılmasıyla olmaktadır. Eski Türkçe ve Eski Oğuz Türkçesi döneminde

kullanılan bazı ortak kelime ve ekler bu metinde de görülmüştür. Ortak kullanımının tespitini yaptığımız kelimelerin bazıları şunlardır:

ağu اَعُو : “zehir” Eski Türkçede “zehir” manasında kullanılan kelime metinde değişime uğramadan kullanılmıştır.

giden yoldaşları etmegi aldı ve içine ağu katdı (223b/14).

altun اَلْتُون : “altın” Eski Türkçede ikinci hece ünlüsünün yuvarlak biçimde kullanıldığı görülmektedir. “altun” biçiminde kullanımının devamını görüyoruz.

ol karaveşe nice dërsin ol ‘avrat eyitdi bunca mişkāl altun vër (131a/9).

anı اَنُو : “onun” “ol” zamirinin durum ekiyle çekimlenmiş halidir.

anıla helāk êtdi koyun kığı gibiydi (173b/2).

at اَت : “ad, isim, nam, şöhret” Eski Türkçedeki “ad, isim” manasındaki kullanımı devam etmiştir.

namāzi dürüst degil illā mescidde dëmek olur zırā her ne at dërler (132b/4).

bay بَاي : “zengin” Eski Türkçedeki kullanımı devam etmiştir.

ve ne ola kim bay ola deñizden (234b/5).

baylık بَايْلِق : “zenginlik” Eski Türkçedeki kullanımı devam ettirir.

bahıllık êdüb baylık taleb êtdi hüsñāyı yalānladı (129b/6).

beliñle- بِلْغَلِيُو : “korkmak, korku içinde kalmak” Eski Türkçenin Uygur evresinde ortaya çıkmıştır.

resül hazreti beliñleyü uyandı eydür (214a/12).

biregü بِرْكَو : “birinci, ilki” Eski Türkçede seyrek şekilde kullanılan +GU ekinin sayı bildiren kelimelerden sonra +AgU şeklinde geldiği söylenmektedir (Gabain, 1988: 75). “bir” kelimesine isimden isim yapma +AgU ekinin gelmesiyle Uygur döneminde görülen “birinci,ilki” manasına gelen kelimedir.

şöylekim biregü ‘avratına eyitsekim (149a/17).

biti بِيْتِي : “yazı” Eski Türkçedeki “bitig” kelimesinin son ses “-g” ünsüzü düşer. “biti” şeklini alıp kullanımını devam ettirir.

içinde bir biti var halife aldı ol biti okudı (225a/5).

buncılayın بَنْجَلَايْن : “bununla birlikte” Durum zarfı olarak kullanılmaktadır.

vëirdi vakfiçün dahı sultāniye dahı buncılayın (165b/13).

buyuruğ بُوَيْرُوغِين : “buyruk, ferman” Eski Türkçede kullanılan “buyruk” metinde kullanımını devam ettirmiştir.

bir bölüki tañrı buyuruğın dutar idi (158b/17).

cıganay چِغَانَيْدِي : “1.cimri, pinti, habis. 2. fakir” “çıgany” şeklinde yazılan kelime ç>c ses değişimine uğrayarak metinde “cıganay” şeklinde görülmektedir. Eski Türkçede “fakir” manasında kullanılan bu kelime metinde “cimri, pinti” anlamında kullanılmıştır.

hubāhib dëdügi nice cıganaydı (163a/6).

döngil دُونُكِل : “dön” Eski Türkçedeki teklik ikinci şahıs emir eki olarak kullanılan “-gIl” eki metinde kullanımını devam ettirmiştir.

arî cān tañruña döngil (121b/2).

dükel دُوْكَلِي : “tamamı, bütünü” Eski Türkçede “tükel” şeklinde kullanılan kelime t > d ses değişimime uğrayıp kullanımını “dükel” şeklinde devam ettirmiştir.

yād kılduğumıñ dükelisi haqqıyçünkim (126b/11).

esirge- اَسِرْكَ : “bağışlamak, affetmek” Eski Türkçedeki anlamca kullanımını devam ettirmektedir.

ol kavm dükelisi esirgeyüb bile ağlaşdılar (135b/14).

esri- اَسْرِيُوب : “şarhoş olmak, kendinden geçmek” Eski Türkçedeki “sarhoş olmak” manasındaki kullanımını devam ettirir.

cemāl ü kemāl şevkinden esriyüb bi-hoş olalar (198b/12).

eyit- اَيْت : “söylemek, sormak”

ne okuyayın dedî resûl eyitdi eyitkim (151a/16).

görklü كُرْكَلُو : “gösterişli, güzel” Eski Türkçede “körklüg” biçiminde görülen kelime Harezmi Türkçesine kadar kullanımını devam ettirmektedir. Kelime k > g ses değişimine ve “-g” sesinin düşmesine uğrayarak “görklü” biçimini almıştır.

hem görklü oğlan oldı (229a/7).

göyündür- كُيُونْدُرَه : “yakmak, ateşe vermek” Eski Türkçede “köy-” şeklinde görülen kelime Oğuz Türkçesine geçildiğinde k > g ses değişimine uğrayarak “göy-” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

‘azameti ‘alemi başdan başa göyündüre idi (204a/2).

irgür- اِرْكَورَم : “ulaştırmak, iletmek” Eski Türkçenin Uygur evresinde kullanılan kelime aynı şekilde kullanımını sürdürmüştür.

gizlü ‘azābımdan kırtaram ve gizlü ni metüme irgürem (198a/2).

kaçan قَچَان : “ne vakit, ne zaman” Eski Türkçede “ne zaman” manasında kullanılan kelime metinde aynı anlam ve yazım ile kullanılmaktadır.

kaçan mü`min kul olsa haqq te`ālā iki ferişte verir (120b/8).

kağı- قَاغِي : “kızmak, hiddetlenerek söylenmek” Eski Türkçenin Uygur evresinin Budist metinlerinde geçen “kağı-” fiili kullanımını devam ettirir.

deveyi öldürdiler geldi ol kavme kağıdı eyitdi (127a/17).

kancaru قَنْجَرُو : “nereye, ne yöne” Eski Türkçede “kañça” şeklinde bulunan kelime ç > c ses değişimine uğramıştır. Yön gösterme eklerinden “-ru”yu alarak “kancaru” şeklini almaktadır.

ve seņ yol azdan kancaru varasın bilmezdiñ (137a/9).

kanda قَنْدَه : “nerede” Eski Türkçenin Uygur evresinde ortaya çıkar. “nerede” manasında kullanılmaktadır.

*tā ki her **qanda** olsa 'ilmiyle halāyīka fā'ide vère zīrā 'ilim nūrdur (138a/10).*

qanğı/ qanķı قَنَغِي / قَنَسِيْلَه : “hangi” Kutadgu Bilig’de “qanķı” şeklinde görülen kelime ı > Ø ünlüsünün düşmesine ve q ~ ğ ses nöbetleşmesine uğrayarak “qanğı/qanķı” biçiminde kullanılmıştır.

*ol gece ramazān ayınuñ **qanğı** gecesidür ebū zerr eydür evvel gecesindedür (149b/4).*

*kendüzini **qanķısıyla** şınar señ aña varursın ammā ol kişiler ki (129b/5).*

qanı قَانِي : “nerede” Eski Türkçedeki “qanı” şeklindeki kullanım devam etmiştir.

*geldi eydür **qanı** benim ol eskice hırqam ve sanucaķ 'aşām (200a/8).*

qığır- قِيغِرُوْ : “çağırmaq, seslenmek” Eski Türkçede “çağırmaq” manasında

kullanılan kelime metinde de devam etmektedir.

*zebāñiler **qığırvüz** ya 'nı resūl eyitdi eger ebū cehil qavmini qığırsa (147a/14).*

oğlan اوْغْلَان : “çocuklar” Eski Türkçede cinsiyet farketmeksizin kullanılmıştır.

*ana qarnında **oğlanuñ** başı ananuñ başına (123b/13).*

ol اوْل : Hem işaret zamiri hem de işaret sıfatı olarak kullanılmıştır.

*nefsi nefsi dedükleri vaķit **ol** ümmetü ümmetü deýiserdür (119b/16).*

*olunkim ben **ol** kulumu şenā ile aņam (122b/4).*

olaķ اوْلُك : “o” Eski Türkçede bulunan “+ok” kuvvetlendirme edatının “ol” işaret zamiriyle kalıplaşıp o > a ses değişimine uğrayarak oluşan kelimedir.

*mūsā aña ne cefālar ediserdür **olaķ** sā'at anı helāk ederdı (135a/15).*

şaqış شَاغِش : “1. miktar, sayı, adet 2. hesap” Eski Türkçenin Uygur evresinde kullanılan kelime metinde “sayı, miktar” manalarındaki kullanımını devam ettirmektedir.

*aña **şaqış** ögrede eyitdi (208b/11).*

sekrit- سَكْرِيْت : “sıçratmaq, zıplamak, sıçrayıp koşarak bir yere varmaq” Divānu Lügati't-Türk'te karşımıza çıkan kelime kullanımını devam ettirir.

*segirden ğāziler atları haķkıyçünki **sekritmeden** nefisleri hışlayu (160b/2).*

süñük سُوْكِي : “kemik” Eski Türkçenin Köktürkçe evresinden itibaren kullanılmaya başlar. Herhangi bir fonetik ve anlamsal değişikliğe uğramamıştır.

*ol katı hastalıķdur kim **süñüki** ve eni ve diriyi yarar çıķa (123b/6).*

şoloķ شَوْلُك : “şu” Eski Türkçede bulunan “+ok” kuvvetlendirme edatı “şol” işaret zamiriyle kalıplaşarak oluşan kelimedir.

*şandıkim qureyş qavmini depeledi **şoloķ** sā'at kılıcın dardı (136a/16)*

tağ طَاغ : “dağ” Eski Türkçede “dağ” anlamındaki kullanımını devam ettirmiştir. Metnin Eski Oğuz Türkçesi dil özellikleri göz önünde alındığında t > d ses değişimine uğramayıp “tağ” şeklinin kullanımının devam ettiği görülür.

ol tağ hakkıyçün kim müsâ aña ağdı (141b/14).

tamar طَمْرَلْز : “damar” Metnin Eski Oğuz Türkçesi dil özelliklerinden t > d ses değişimine uğramayıp “tamar” şeklinin “damar” anlamındaki kullanımının devam ettiği görülmektedir.

ve tamarları ve dükeli â'zâlarını girü yarada (171b/9).

tamu طَامُو : “cehennem” Eski Türkçedeki “tamu” kullanımı devam etmiştir.

kendümi aña 'arz kılam tamu benden kaçâ bês yüz yıllık yol miğdârı (119b/6).

tañrı تَنْكْرِي : “yaratıcı” Eski Türkçede “gök” ve “yaratıcı” manalarında kullanılan kelime metinde “yaratıcı” anlamıyla varlığını sürdürmektedir.

ey nefis-i muṭma'inetü ya'ni tañrı kazâsına (122a/6).

tanuqlık طَانُقْلُقْ : “tanıklık, şahitlik” Eski Türkçede ikinci hece ünlüsünün yuvarlak biçimde kullanıldığı görülmektedir. “tanuqlık” kelimesinde bu kullanım devam etmektedir. Ayrıca +ilk isimden isim yapma eki de düzlük yuvarlaklık uyumuna bakılmaksızın uyum dahilinde olmadan kullanılır.

biz dünyâda dañı âḫiretde tanuqlık vèrürüz (238b/6).

taşra طَاشْرَا : “dışarı, dış” Eski Türkçede “taşra” şekliyle “dışarı” manasında görülen kelime metnin dönem özellikleri ele alındığında t > d ses değişimine uğramadan “taşra” şekliyle kullanımına devam etmiştir.

buyruğundan taşra olmaya tâ kim (120a/2).

tavar طَوْرَلْز : “davar, sığır, büyükbaş hayvan, mal” Eski Türkçede “davar, sığır, büyükbaş hayvan, mal” manasında kullanılan kelime t > d ses değişimi ve anlam değişikliği olmadan “tavar” şekliyle kullanımına devam etmiştir.

devşire dañı yaraqlaya kim kıllar ve tavarlar ala tâ kim kendüye (171a/1).

toğıcak طُوْغِجَاق : “doğmak” Metinde “-IcAç” eki zarf-fiil olarak kullanılmıştır.

ol toğıcak ulet ve şayrulık götürüler (215a/14).

toğrı طُوْغْرِي : “doğru” Eski Türkçedeki “doğru” manasında kullanılan kelime t > d ses değişimine uğramadan “toğrı” şekliyle kullanılmaktadır.

ya'ni toğrı yolu göstermek (129b/11).

toksan طُكْسَانْ : “doksan” Eski Türkçedeki “doksan” manasında kullanılan kelime t > d ses değişimine uğramadan “toksan” şekliyle kullanılmaktadır.

andan toksan harf yigirmi kelimedür bês âyetdür (172a/12).

toğuz طُوْغُزْ : “dokuz” Eski Türkçedeki “dokuz” manasında kullanılan kelime t > d ses değişimine uğramadan “toğuz” şekliyle kullanılmaya devam eder.

ana rahminden ol taracuğ yèrde kanıla koğu arasında toğuz ay (123a/12).

tümen ثَمَن : “on bin” Türkiye Türkçesinde askeri terim olarak kullanılan kelime Eski Türkçede “on bin” manasında kullanılmıştır.

*‘arafâtda yürüridi bakdı bunca **tümen** biñ halâyıklar gördi* (227a/14).

uçmak اَوْچَمَاق : “cennet” Eski Türkçede karşımıza çıkan kelime kullanımını anlam ve yazılış olarak devam ettirmektedir.

*ammā hadiŝde gelür ki çün **uçmak** ehli uçmakda tamu ehli* (208a/5).

uğrı اَوْغُرِيدَن : “hırsız, kendisinin olmayanı izinsiz çalan” Eski Türkçede “oğrı” şeklinde görülen kelime Eski Oğuz Türkçesinde ünlü daralmasına uğrayarak “uğrı” şeklini almıştır.

*bir kişi veyā bir hayvān kal’a içinde ola **uğrıdan** ve harāmiden* (129a/4).

üleŝdür- اَوْلَشْدُرُلَر : “paydaşlara eşit dağıtma” Eski Türkçede “ülüş” “pay, hisse”

manasında kullanılan kelimenin ettirgen halidir.

*geliürler kurbān ederler atını **üleŝdürürler** güyā ki gāret ederler* (161b/8).

ün- اُونْسَا : “seslenmek” Eski Türkçede kullanılan “ün-” fiili “seslenmek” manasındaki kullanımını devam ettirmektedir.

*hakkiyçün kaçan kamu nesneyi **ünse** karanjılığıla* (133a/11).

üñ اُوڭ : “ses” Eski Türkçede kullanılan “üñ” kelimesi “ses” manasındaki kullanımını devam ettirmektedir.

*şandum bir **üñ** geldi kulağuma* (200a/11).

üzmek اَوْزَمَك : “kesmek, koparmak, birbirinden ayırmak” Eski Türkçede kullanılan “üzmek” kelimesi yazımı ve manası değişmeden kullanımını devam ettirir.

*mekkenüñ otun **üzmek** ve ağacın kesmek harām* (123a/3).

yağı يَاغِيْدَن : “düşman” Eski Türkçede kullanılan “yağı” kelimesi yazımı ve manası değişmeden kullanımını devam ettirir.

*uğrıdan ve harāmiden ve **yağıdan** emin olur imdi* (129a/5).

yarak يَرَاق : “fayda, yarar” Eski Türkçedeki “fayda, yarar” manasını ve yazımını devam ettirmektedir.

*ayruksı **yarak** yemek gerek zihj sa ‘ādet ol kiŝilerün* (120a/12).

yarlığa- يَرَلِغَا : “bağışlamak” Eski Türkçede kullanılan “yarlığa-” fiili “bağışlamak” manasındaki kullanımını devam ettirmektedir.

*ben zulm étüm nefsi nefsimе fağfırlı señ beni **yarlığa*** (236b/3).

yarlığan- يَرَلِغَانْدِي : “bağışlanmak” Eski Türkçede kullanılan “yarlığan-” fiili “bağışlanmak” manasındaki kullanımını devam ettirir.

*hazreti iŝitdi eydür bu kişi **yarlığandı*** (180b/15).

yarlığat- يَرَلِغَانْتَمُق : “bağışlatmak” Eski Türkçede kullanılan “yarlığat-” fiili “bağışlatmak” manasındaki kullanımını devam ettirmektedir.

*senden günāhlarımızı **yarlığatmak** isteriz* (233a/13).

yavı يَؤُوي : “kayıp” Eski Türkçedeki “kayıp” manasının kullanımını devam ettirmektedir. “yavı kıl-” manasında kullanıldığında “kaybetmek, yitirmek, bitirmek” manalarına gelmektedir.

noldı saña ben eyitdüm oğlum muhammedi yavı kıldum (135b/16).

yavlağ يَؤُولُق : “kötü, uğursuz” Eski Türkçede görülen “yavlağ” kelimesi b > v ses değişimine uğrayarak “yavlağ” şeklini almaktadır. Kelime anlamca değişime uğramamıştır.

bedrüstü sizün 'amelünüz yavlağ (128b/3).

yavuz يَؤُوز : “sert, katı” Eski Türkçede “yabız” olarak bulunan kelime b > v ses değişimine ve ı > u değişimine uğrayarak “yavuz” şeklini almaktadır.

indi saña yoğsa yavuz t̄ali 'mi indi ben eyitdümki (136a/13).

yay يَؤُوي : “yaz mevsimi” Eski Türkçede “yaz mevsimi” manasında kullanılan kelime fonetik farklılığa uğramadan kullanımını sürdürmüştür.

hağğ te 'ālā bir yılı dağı dört faşıl eyledi biri yaz biri yay (169a/4).

yazı يَؤُوي : “ova, geniş düzlük” Eski Türkçede “ova, geniş düzlük” manasında kullanılan kelime fonetik farklılığa uğramadan kullanımını devam ettirir.

yazılarda kimi yollarda ve bir dağ dağı ebrāheye doğundı (173a/7).

yazuğ يَؤُوزُ : “günah, suç” Eski Türkçede kullanılan “günah, suç” manasında kullanılan kelime fonetik farklılığa uğramadan kullanılmıştır.

gelür ki hağğ te 'ālā emr eğe bir ferişteye kim yazuğ müzd terāzüsini (165b/14).

yılkı يَؤُوي : “yabani, uysal olmayan” Eski Türkçedeki yazımı ve manasını devam ettirmektedir.

yaprağı gibikim yılkı yer helāk eder ya 'nı yok eýler bitmemiş gibi (173a/16).

yigirmi يَؤُوي : “yirmi” Eski Türkçedeki kullanımını devam ettirmektedir.

kelimedür yigirmi āyetdür rivāyet kıldı resūlindenkim eyitdi (122a/13).

yigrek يَؤُوي : “daha iyi, en üstte olan” Eski Türkçede “yig” kelimesinin eki olarak “en, daha” manası veren “+rAk” ekini almasıyla oluşan kelimedir. Eski Türkçenin Uygurca evresinden sonra sıklıkla görülmektedir.

senün yoluña şehid olavuz hağğ te 'ālā hod bularuñ hāllerin yigrek (122a/2).

yügür- يَؤُوي : “koşarak” İlk defa Divānu Lüğati't-Türk'te geçen kelime yazımını ve anlamını kaybetmeden kullanımını devam ettirir.

bāyezidi gördi yügürü geldi bāyezidün elin öpdı (227b/17).

Sonuç

Türkçenin tarihî lehçelerinde edebî, tarihî, dinî, dil, tıp, matematik alanlarında birçok eser yazılmıştır. Türkçenin kelime çeşitliliği açısından önemli yere sahip olan Eski Oğuz Türkçesi, İslam dininin kabulüyle çeşitli tefsir çalışmalarının da yoğun olarak görüldüğü dönemdir. Bu dönemde gerek ayet gerekse sure tefsirlerinin çokluğu dikkat çekmektedir.

Araştırmamızda Şan ve Yıldırım'ın çalıştıkları yüksek lisans tezleri incelendiğinde, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümünde 283 numaralı yazma eserin, Berlin nüshası ile benzerliklerini tespit ettik. Süleymaniye ile Berlin Kütüphanelerinin bu benzerliklerinden iki yazma eserin telif Kur'ân tefsirinin nüshaları olduğu sonucuna varıyoruz. Yine bu iki nüshada geçen ayetlerin ve surelerin diğer nüshalara göre birlikte bulunması, bu iki nüshanın diğer nüshalardan daha özgün olduğu sonucuna varmamızı sağlar.

Üveys'e ait Berlin Kütüphanesinde bulunan Kur'ân tefsiri 19. yüzyılın sonlarına doğru istinsah edilmiştir. Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Dil özellikleri incelendiğinde Eski Oğuz Türkçesinin dil özelliklerini içerisinde barındıran eser, Yasin ve Amme cüzü tefsiridir. Eski Oğuz Türkçesinin kelime çeşitliğini de içerisinde barındıran tefsir, Eski Türkçeden birçok kelime barındırmaktadır. Eserin içerisinde kullanılan bazı kelimelerin “*ağu, altun, anuñ, at, bay, baylık, belinle-, biregü, buyuruğ, cıganay, döngil, esirge-, esri-, eyit-, ırgür-, kaçan, kaqtı-, kıncaru, kıanda, kıanı, kığır-, oğlan, ol, olaq, şağış, sekrit-, süñük, şolok, tağ, tamar, tamu, tanuklık, taşra, tavar, toğıcak, toğrı, toksan, tokuz, tümen, uçmak, ün-, üñ, üzmeq, yağı, yaraq, yarlıqa-, yarlığan-, yarlıgat-, yavı, yay, yazı, yazuk, yıldı, yigirmi, yigrek, yügür-*” bozulma göstermeden kullanılması; “*bitig>biti, tükeli>dükeli, körklüg>görklü, köyündür->göyündür, kıanı>kanı/kankı, teñri>tañrı, oğrı>uğrı, ülüş->üleş-, yablaq>yavlaq, yabız>yavuz*” gibi kelimelerin de fonetik farklılıklar göstererek anlamca değişime uğramadan kullanılması Eski Türkçe pek çok kelimenin devam ettiği göstermektedir. Metinde incelenen kelime ve ekler, Eski Oğuz Türkçesi içinde Türkçenin tarihî söz varlığını devam ettirmesi açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

Al-Rawe, A.A.A. (2021). Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait “Tefsîr-İ Kur'ân” Adlı Yazma Üzerinde Cümle Çözümlemesi (60a-120b Varakları) (Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 174) (Giriş-Metin-Cümle Çözümlemesi-Dizin-Sözlük). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

Bayraktar, F. S. (2019). “Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Esmâ'nın Hüsna'nın Türkçe Söylemleri”. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Edirne. s. 358-372.

Derleme Sözlüğü (1993). C I-XII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Doğu, A. (1989). ‘Amme Tefsiri (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Gabain, A.V. (1988). Eski Türkçenin Grameri. çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (1972). “Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. 20. s. 17-34. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38410/445353>

Köprülü, M.F. (1980). Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Özgül, K. (2022). "Üveys B. Hocâ Osmân B. Emîr İlyâs B. Evliyâ'nın Kur'an Tefsirinin Berlin Nüshası Ve Diğer Nüshaları Üzerine". Türkolog Tuncer Gülensoy'un Aziz Hatırasına IX. Genç Türkologlar Sempozyumu (21 Eylül 2022). Kırgızistan.

Özkan, M. (2010). "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercüme Üzerine-I". İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. C: XXXIX. s. 115-159.

Özkan, M. (2010). "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercüme Üzerine". Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımları. İlim Yayma Vakfı Yayınları. İstanbul. s. 516-568.

Özkan, M. (2013). Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri. Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010), s. 315-368.

Şan, F. (2011). Üveys b. Hocâ Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın 'Amme Cüzü Tefsiri Üzerinde Dil İncelemesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şan, F. (2020). "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tefsirin Cümle Yapısı". Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi. 4 (4). s. 680-698.

Tarama Sözlüğü (1995,1996). C I-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taş, İ. (2018). "Manisa İl Halk Kütüphanesindeki "Tefsîr-i Kur'ân" Eseri ve Söz Varlığı Üzerine". Usul İslam Araştırmaları. s. 151-188.

Togan, Z.V. (1959-1960). "Londra ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair". İTED.. III. s. 135-138..

Türkçe Sözlük (2019). 11. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uçar, İ. (2010). "Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı". ZfWT. C. 2. S.1. s. 37-48.

Yıldırım, K. (2011). Üveys b. Hocâ Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın 'Amme Cüzü Tefsiri Üzerinde Dil İncelemesi (Vr. 202B-268B). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul.

Yıldırım, K. (2012). "Eski Anadolu Türkçesine Ait Bir Tefsirin Üslûp Özellikleri". Turkish Studies. volume 7/2. s. 1217-1227.

Yıldırım, K. (2019). "Anadolu Sahasına Ait Türkçe Kur'an Tercüme Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". Journal of Turkish Language and Literature. Volume:5. Issue:4. Autumn 2019. s. 875-892. doi number: 10.20322/littera.593468.

Yılmaz, H. (2016). "Kur'ân Meali Bağlamında Harfî Tercüme ile Tefsirî Tercüme Türü Arasında Bir Mukayese". Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. S. 6. s. 1-18.

Qerdar, A.M.R. (2021). Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait "Tefsîr-İ Kur'ân" Adlı Yazmanın Transkripsiyonu Ve Sözlük Çalışması (1b-50b Varakları) (Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 174) (Giriş Metin-Sözlük- Dizin-Tıpkıbasım). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Karabük.

TERVİHÜ'L-ERVAH'TAKİ TÜRKÇE BİTKİ ADLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME *

A REVIEW ON THE TURKISH PLANT NAMES IN TERVIHU'L-ERVAH

Osman ÖZER**

Özet

Tarihi süreç içerisinde Türkçenin bir bilim dili olduğu dönemseller olarak ortaya konulmuş olan eserlerde kendini göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde de edebi eserlerin yanı sıra, çeşitli bilim dallarından birçok sayıda eser yazılmıştır. Bu eserler içerisinde tıp ve sağlık konularında yazılmış olan kitaplar, önemli bir yer tutar.

İncelemeye esas olarak aldığımız Tervihü'l-Ervah adlı eser, yazılarında "Ahmedî" mahlasını kullanan ve gerçek adının "Tacüddin İbrahim bin Hızır" olduğunu bildiğimiz müellife aittir. Mesnevi tarzında yazılmış bir tıp eseri olan Tervihü'l-Ervah, müellifin yaşadığı muhit ve ölüm tarihi göz önünde bulundurulduğunda 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında yazılmıştır. Tervihü'l-Ervah Ahmedî'nin en büyük mesnevisi olması yanında Türk edebiyatında yazılmış telif ilk manzum tıp kitabı olması bakımından da ayrı bir önem taşır.

Dönemin bilim dilini bir edebiyat türü olan mesnevi içerisinde büyük bir ustalıklarla kullanan Ahmedî, 10082 beyitlik meşhur eseriyle yaşadığı döneme imza atmıştır. Bir tıp metni olması münasebetiyle hastalık, ilaç ve tedavi adlarıyla birlikte çok sayıda bitki adı da eserde yer almaktadır. Arapça ve Farsça bitki adlarıyla birlikte Türkçe bitki adlarının da çok sayıda kullanılması, Ahmedî'nin bilim dilini Türkçeleştirme gayreti içerisinde değerlendirilebilir. Makalenin genel içeriğinde Türkçe bitki adlarına dikkat çekilerek, dönemin bilim diline ışık tutulacaktır.

Anahtar kelimeler: Tıp Yazmaları, Ahmedî, Tervihü'l-Ervah, Türkçe Bitki Adları

Abstract

In the historical process, the fact that Turkish is a scientific language shows itself in the works that have been revealed in different periods of time. In the Old Anatolian Turkish Period, besides literary works, many works from various disciplines of science were written. Among these works, books written on medicine and health have an important place.

The work named Tervihü'l-Ervah, which we took as the basis for the examination, belongs to the author who uses the pen name "Ahmedî" in his writings and whose real name is "Tacüddin

* Bu makale doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: osmanaga@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3648-0443>

İbrahim bin Hızır". Tervihü'l-Ervah, a medical work written in the Masnavi style, was written in the late 14th and early 15th centuries, considering the author's living environment and death date. Tervihü'l-Erväh, besides being Ahmedî's greatest masnavi, has a special importance in terms of being the first verse medicine book written in Turkish literature.

Ahmedî, who used the scientific language of the period in a literary genre, masnavi, with great skill, made his mark in the period in which he lived with his famous work of 10082 couplets. Since it is a medical text, many plant names are included in the work, along with the names of diseases, drugs and treatments. The use of Turkish plant names together with Arabic and Persian plant names can be evaluated as the effort of Ahmedî to translate the scientific language into Turkish. In the general content of the article, attention will be drawn to Turkish plant names and the language of science of the period will be shed light on.

Keywords : Medical Manuscripts, Ahmedî, Tervihü'l-Ervah, Turkish Plant Names

Giriş

Türk dilinin tarih sahnesinde görülmesinden günümüze kadar edebî, dinî, tarihî, felsefî ve bilimsel sahalarda birçok eser yazılmıştır. Bu eserler Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi ve Türk kültürü bakımından araştırmacıların sürekli ilgisini çekmiştir. Özellikle 14. yüzyıldan itibaren bilimsel eserlere bir yöneliş söz konusudur. Bu eserlerin bir kısmı telif, bir kısmı da çeviri eserlerdir. Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayarak her alanda yüzlerce Türkçe eserin ortaya konması, Türk dilini bir konuşma ve edebiyat dili olmaktan bilim dili olmaya doğru taşımıştır (Uçar, 2010: 40).

Anadolu'da yazılmış ilk tıp kitabı Edviye-i Müfrededir (1390). İshâk bin Murâd tarafından yazılmış ve yazılış tarihi kesin olarak bilinen Türkçe ilk telif tıp eseridir. Edviye-i Müfrede Mustafa Canpolat ve Zafer Önler tarafından yayımlanmıştır (Canpolat ve Önler, 2007). Tercüme kitapların başında da İbn-i Baytar'ın "Tercüme-i Müfredât-ı İbni Baytâr"ı gelmektedir (Küçükler ve Yıldız, 2022). Bu kitabın tercümesinin kimin tarafından yapıldığı belli değildir. XIV. yüzyılda kısa bir tercüme devresi geçirdikten sonra Türk tıbbı rayına oturmuş ve bir müddet sonra kıymetli eserleriyle bilim ve kültür tarihimizde layık olduğu yere gelmiştir.

Tarihin ilk zamanlarından itibaren insan, hastalıklarına çareler aramış ve tedavi için de bitkilere yönelmişlerdir. Daha sonra bitkilerden yararlanılarak geliştirilen tedavi şekillerini daha geniş bir sahaya ve sonraki nesillere aktarmak için de yazıya dökerek kitaplaştırmışlardır. Yazılan tıp eserleri içerisinde geçen bitki adları, Türk dilinin kavram zenginliği açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bitki adlarının oluşumunda hayvan adlarından (Uçar, 2013b), organ adlarından (Uçar, 2012) vb. çağrışımlardan yararlanılmıştır. Bitkilerin çeşitli nesnelere hareketle benzetme yönü kullanılarak adlandırılmaları, birden fazla kelimenin ad karşılığı olarak kullanılmasını sağlamıştır. Bu durum birçok bitki adının birleşik kelime olarak kullanılmasını ortaya çıkarmıştır: hanımeli, güveyfeneri, gözlük otu vb. (Uçar, 2013a: 2673).

Ahmedî'nin Tervihü'l-Ervah'ında Arapça ve Farsça bitki adlarından yararlanıldığı gibi çok sayıda Türkçe bitki adları da karşımıza çıkmaktadır.

1.Tervihü'l-Ervah ve Yazarı

Ahmedî'nin doğum yılı ile nereli olduğu kesin olarak bilinmemektedir. XV. yy. tezkirecilerinden Latifî ve tarihçi Ali, şairin Sivaslı olduğunu yazarlar (Latifi, 1314, Gelibolulu Ali, 1861) Katib Çelebi ve Kınalızade Hasan Çelebi ise şairi Germiyanlı olarak anar (Kâtib Çelebi, 1360-62/1941-43, Hasan Çelebi, 1978). Eslâfta (Faik Reşad,

1311), Osmanlı Müellifleri'nde (Bursalı Mehmet Tahir, 1333-1342) ve Amasya Tarihi'nde (Abdizade, 1327), Ahmedî'nin Amasyalı olduğu yazılıdır. Köprülü, Ahmedî'nin Amasyalı olarak gösterilmesinin, İbni Arabşah'ta Amasya'da öldüğünün bildirilmesinden ileri geldiğini söyler (Köprülü, 1978: 216).

Alim Yıldız bu tartışmaları değerlendirerek "Şair Ahmedî Sivaslıdır" görüşünü ortaya koymuştur (Yıldız: 2018: 18).

Şairin yazdıkları, Osmanoğullarından Emir Süleymanla tanıştığını ve şehzadenin ölümüne değin bu ilişkinin sürdüğünü göstermektedir. Ahmedî'nin seksen yaşını geçmiş olarak H. 815/1412-1413 yılının sonlarında Amasya'da öldüğü bildirilmektedir. Bu hesaba göre 1333-34 yılları arasında doğduğunu söyleyebiliriz. Ahmedî, 10082 beyit olan Tervih-ü'l-Ervah'ı dokuz ayda, Cemşid-i Hurşid'i ise iki ayda yazdığını belirtmektedir:

"toğuz ayuñ içinde uşbu manzüm / hitām-ı dānişile oldı mahtüm" (Özer, 1995: 374a/10049)

Tervihü'l-Ervah Ahmedî'nin en büyük mesnevisi olması yanında Türk edebiyatında yazılmış ilk tıbbi telif kitabı olması bakımından da büyük bir önem taşır.

Ahmedî, Tervihü'l-Ervah'ın dibacesinde "düzelm tıbbda bir kaç kavānîn / ki ola tuhfe-yi şāh-ı selātin" (Özer, 1995: 4a/44) beyitiyle tıbbiye ait bazı meselelerden bahsedeceğini söyleyerek, ismini zikretmemekle birlikte bunu Süleyman Çelebi namına yazdığını bilinmektedir. Emir Süleyman sarhoşluk ile meşhur bir şehzade idi (Köprülü, 1978: 219).

Yazdığı kitaplarda "Ahmedî" mahlasını kullanan şairin gerçek adı eski kaynaklarda değişik biçimlerde geçmektedir. Bu değişik adlardan "Tacüddin İbrahim bin Hızır" adı birçok araştırmacı tarafından benimsenmiştir¹.

Köprülü Topkapı Sarayı'ndaki bir nüshaya bakarak takriben 4000 beyitlik dediği eser 10082 beyittir. Şairin kendi beyanıyla:

"ādedle onbiñ hem yüzdür / zihî nāzım zihî 'ıkd u zihîdür" (Özer, 1995: 374a/10051)

Köprülü: "İran ve Türk edebiyatında, cinsi münasebetlere, zevk ve sefahate, keyfe ait birtakım meselelerin böyle, tıbbi ve hıfzıssıhaya aitmiş gibi ciddi bir renk verilerek şiir mevzuu ittihaz edilmesi eski bir ananedir. İhtiyar şair de genç ve sarhoş prensin hoşuna gitmek için böyle bir mevzi intihap etmiş olmalıdır." (Köprülü, 1978: 219) diyerek kitapta baştan sona bu konuların işlendiği izlenimini uyandırmıştır. Hâlbuki 10082 beyitlik mesnevîde bu konular sanıldığı biçimde ve genişlikte ele alınmamıştır.

Ahmedî'nin Tervihü'l-Ervah'ı gerek kelime ve kavram zenginliği gerekse mesnevî tarzında yazılmış bir tıbbi eseri olması açısından önem taşımaktadır.

¹ Köprülü, Ahmedî, İslam Ansiklopedisi (İ.A) : Bu konunun tartışması Banarlı, Nihad Sami, [XIV, Asır Anadolu şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı tarihi: Dāsitān-ı Tevārih-i Mülük-i Âli-i Osman ve Cemşid ve Hurşid Mesnevisi, Türkiyat mecmuası VI. cildinden ayrı basım İstanbul 1939] ve daha geniş olarak Kortantamer [Leben und Weltbild des altosmanischen dichters Ahmedî unter Besonderer Berücksichtigung seines Diwans, Freiburg 1973] vermişlerdir.

2. Tervihü'l-Ervah'ta Geçen Türkçe Bitki Adları²

acı bāzām: 1. Acı badem, gülgillerden, dikenli veya dikensiz, meyvelerinin kabukları kalın, çekirdekleri küçük olan bir tür badem ağacı (*Amygdalus amara*). 2. Bu ağacın hidrosiyamik içermesinden dolayı fazla tüketildiğinde zehirlenmeye sebep olan, krem, koku ve ayakkabı boyası yapımında kullanılan acımtırak, keskin kokulu meyvesi.

acı kışşā: Acı acur ya da salatalık. Kabakgillerden, kabuğu çizgili ve tüylü, yeşil veya sarımtırak, üzeri yeşil lekeli, irice bir meyve (*Cucumis flexuosus*).

acı turb: Turpgillerden, yaprakları tüylü, çiçekleri beyaz, sarı, mor renkli bir bitki (*Raphanus sativus*). 2. Bu bitkinin yenilen etli kökü.

acı mışmış : Acı kayısı, Gülgillerden, sıcak veya ılık iklimlerde yetişen, çiçekleri pembemsi beyaz bir ağaç (*Prunus armeniaca*). Bu ağacın açık turuncu renkte, eti sulu, güzel kokulu, tek ve sert çekirdekli tatlı meyvesi.

ağac : Ağaç, meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki.

ağ degek : bkz. degek.

ağ encir : Ak incir, <Far. İncir; (*Ficus carica*).

ağ fulful : Ak biber, <Ar. Biber. (*Capsicum annuum*).

ağ haşhaş : Ak haşhaş, <Ar. Haşhaş, gelincikgillerden, kapsüllerinden afyon elde edilen, tohumlarından yağ çıkarılan bir yıllık ve otsu bir kültür bitkisi (papaver somniferum).

ağ hatmi : < Ar. Hatmi çiçeği, ebegümecigillerden, bazı cinslerinin kök ve çiçekleri hekimlikte kullanılan, çok yıllık otsu bir süs bitkisi, ağaçküşesi (*Althaea officinalis*).

ağ şandal : <Ar. Koca yemiş, sandal, kerestesi sert ve kokulu bir ağaç (*Santalum album*).

ağ şabāşir : Bambu şekeri, Hint kamışı şekeri; <Far. şebāşir.

ağ türbüd : Ak türbüt. <Far. Türbit otu (*Convolvulus turpethum*).

ağ üzüm : Ak üzüm, (*Vitis vinifera*).

alma : Elma (*Pirus malus*).

alma çiçeği: Elma çiçeği.

arpa : Buğdaygillerden bir bitki (*Hordeum vulgare*) ve bu bitkinin ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen taneleri.

ayva : Ayva (*Cydonia vulgaris*).

ayva çiçeği: Ayva çiçeği.

bögrülce : 1. Fasulyeye benzer bir bitki (*Vigna sinensis*). 2. Bu bitkinin sebze olarak yararlanılan yeşil ürünü ve göbeği koyu benekli tohumu.

² Eser içerisinde geçen Türkçe bitki adları alınmıştır. Ancak Türkçe bir kelimeyle birlikte birleşik oluşturan Arapça ve Farsça bitki adları da çalışmaya dahil edilmiştir.

buğday : Buğday (*Triticum aestivum*).

burçak : Burçak, baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi; bu bitkinin mesrcimeğe benzeyen tanesi (*Vicia ervilia*).

buyan : Meyan kökü (*Glycyrrhiza glabra*).

çekirdek : Etli meyvelerin içinde bir veya birden çok bulunan, çoğu sert kabukla kaplı tohum.

çekirdeksüz kuru üzüm : Çekirdeksiz kuru üzüm.

çığındur : bkz. Çugundur

çiçek : Çiçek, bir bitkinin üreme organlarını taşıyan çoğu güzel kokulu, renkli bölümü.

çigid : bkz. Çekirdek

çugundur : Çükündür, pancar (*Beta vulgaris*).

degek : Tevek, asma, kavun, karpuz vb. bitkilerin sürgünü veya dalı.

demür diken: Demir diken, toprak üzerinde yatık olarak bulunan, boynuz biçiminde dikenli çiçekleri küçük ve açık sarı renkli bir tür bitki (*Tribulus terrestris*).

diken : Diken, bazı bitkilerin dal, yaprak, meyve kabuğu vb. bölümlerinde ve bazı hayvanların derisinde bulunan sert, ucu sivri ve batıcı çıkıntılardan her biri.

dikenlü ot : Dikenli ot

ekşi ayva : bkz. ayva. Sert, sulu ve şeker oranı düşük bir ayva.

ekşi erük : bkz. erük. Sert, sulu ve şeker oranı düşük bir elma.

ekşi nār : Ekşi nar, limon tadında olan nar. <(Fars. *enār*'dan) Nargillerden, düzgün ve parlak yapraklı, canlı kırmızı iri çiçekli, hafif dikenli ağaççık. (*Punica granatum*)

erük : Erik; 1. Gülgillerden, beyaz çiçekli bir ağaç (*Prunus domestica*). 2. Bu ağacın ince, çeşitli renkelerd, mayhoş veya talı, eti sulu ve sert çekirdekli yemişi.

eşek marulı: Bir tür yabani marul, acı marul (*Sonchus oleraceus*).

gökce : Yeşil, taze.

günlük : Günlük ağacı ve bundan elde edilen zambak; ak günlük (*Boswellia*), kara günlük (*Cortex styracis*) olmak üzere iki türü bulunur. Günlük ağacından ayrıca buhur yapılır.

hurma çiçeği: Hurma ağacının çiçeği. <Far. Bir çenekliler sınıfından, boyu 15 ile 30 metre arasında değişebilen, gövdesi sütun gibi düz, büyük ve dilimli yapraklarından sepet ve hasır, liflerinden ip, usâresinden palmiye şarabı yapılan ve hurma denen meşhur meyveyi veren sıcak iklim ağacı. (*Phoenix dactylifera*)

ısrırgan: İsrıgangillerden, her tarafı sert tüylerle kaplı, tüyleri kırıldığında karınca asidi denilen çok kaşındırıcı bir madde çıkartan bir ot (*Urtica*).

ıssı ot : Biber.

ızdır çiçeği: <Ar.+T. Mekke ayrığı; (*Andropogon schoenanthus*).

ince biḥ : Ayva; <Far. biḥ.

ince cünd-i bīdester: Kunduztaşağı otu ve kökü, cavşir, oğlanaşı ve bundan elde edilen zamk (*Ferula elaochytris*) <Far. cündibīdester.

ince kettān : Keten bitkisi ve bundan elde edilen zamk; (*Linum usitissimum*). <Ar. kettān.

ince rāziyānec: Rezene; <Far. Rezene; (*Foeniculum vulgare*).

it üzümü : Patlıcangillerden, 20-50 santimetre yüksekliğinde, bazı ilaçların yapımında kullanılan bir yıllık otsu bir bitki, köpek üzümü, tilki üzümü (*Solanum nigrum*).

ḳab : bkz. ḳabuḳ

ḳabaḳ : Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, sarıçiçekli, birçok türü olan bir bitki (*Cucurbita*).

ḳabuḳ : Kabuk, bir şeyin üstünü kaplayan ve onu dış etkilere karşı koruyan, kendiliğinden oluşmuş sertçe bölüm.

ḳamış : Kamış, buğdaygillerden, sulak, nemli yerlerde yetişen, boğumlu, sert gövdesi olan bitkiler (*Phragmites australis*).

ḳara erük : bkz. Erük

ḳara kūḥj erük: Kara dağ eriği, yabani dağ eriği.

ḳavun : Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki (*Cucum*).

keber : Gebre otu, kedi tırnağı.

kenger saḳızı : <Far. Birleşikgillerden, yaprakları dikenli yaban bir bitki, eşek dikenli, kengel (*Cynara cardunculus*). Kenger sütünden yapılan bir sakız türü, çengel sakızı, kengel sakızı

kepek : Kepek; un elendikten sonra, eleik üstünde kalan kabuk kırıntıları.

ḳızıl gül : Kırmıs gül.<Far. 1. Gül (*Rosa*).

ḳızıl mercimek: <Far. 1. Mercimek. 2. Bu bitkinin, besin değeri yüksek, ufak, kırmızı, sarı veya yeşil, yuvarlak ve yassıca tohumu, yasmık (*Lens culinaris*).

kūḥj erük : Dağ eriği.

ḳuru erük : Kurutulmuş erik.

ḳuru incir : Kuru incir.

ḳuru üzüm : Kuru üzüm.

ot : Ot, bitki; ilaç, ecza, ilaç ham maddesi

pazu : Ispanakgillerden, yaprakları sebze olarak kullanılan bir bitki, yaban pancarı, yabani ıspanak (*Beta vulgaris varcicla*).

saḳız : bkz. kenger saḳızı.

sarmaşuk : Sarmaşıkgillerden, koyu yeşil renkli, değişik biçimli yaprakları olan, sap ve dallarından çıkan küçük ek köklerle dik, düz yerlere yapışarak tırmanan bitki (*Hedera helix*).

sarmısak : 1. Zambakgillerden, 25-100 santimetre yüksekliğinde, yapraklarında, saplarında ve toprak altındaki soğanında kokulu yağ bulunan bir kültür bitkisi(*Alliumsativum*). 2. Bu bitkinin baharat olarak kullanılan dışı bölümü.

şarmusak : bkz. sarımsak.

şaru ehlije : <Far. Helile otu, tohumları tıpta müşhil olarak kullanılan bir bitki. Kara helile, sarı helile gibi türleri bulunur. *şaru ehlijec*, *şaru helilec*.

şaru kişniş : Sarı kişniş. <Far. Kişniş otu; (*Coriandrum sativum*).

semiz otu : Semizotugillerden, etli ve mayhoş yaprakları sebze olarak yenilen otsu bir bitki, semizot (*Portulaca oleracea*).

sıhındu : bkz. sıkındu

sıkındu : Meyva ve sebzelerin sıkılmış suyu, özsu, usare.

sögüd : bkz. sögüt.

sögüt : Sögütgillerden, sulak yerlerde yetişen, yaprakları almaşık ve alt yüzleri havla örtülü büyük bir ağaç (*Salix*).

südlügen : Sütleğengillerden, yaprak sap ve köklerinde süt görünüşlü, kekre ve yakıcı bir öz su bulunan, verdiği öz su türlerine göre hekimlikte ve sanayide kullanılan, yedi yüz kadar türü bilinen, bir veya çok yıllık bir bitki, Japon kaktüsü (*Euphorbia peplis*).

taş erügi : Çakal eriği; çok ekşi, sert, iri çekirdekli bir tür erik, yaban eriği, dağ eriği.

taru : Buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı (*Panicum milliaceum*).

tatlı bāzām: Tatlı badem <Far. Badem ağacı ve bunun yemişi.

tatlı nār : Tatlı nar. <Far. Nar ağacı ve meyvesi (*Punica granatum*).

tatlı rummān : bkz. tatlı nār

tatlı üzüm : bkz. üzüm.

teke sakalı : Tekesakalı otu; birleşikgillerden, kökleri sebze olarak kullanılan otsu bir bitki (*Tragopogon porrifolius*).

topalaḥ : Hünnapgillerden, yapraklarından yeşil boya çıkarılan bir bitki (*Rhamnus clorophorus globosus*).

tütün : bkz. tütün.

tütün : 1. Patlıcangillerden, birleşiminde nikotin bulunan, otsu bir bitki 2. Bu bitkinin kurutulup kıyılarak sigara biçiminde veya pipoyla içilen yaprağı (*Nicotiana tabacum*).

üzüm : Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi (*Vitis vinifera*).

yabân soğanı : bkz. soğan. <Far. Ada soğanı, zambakgillerden, soğanından ilaç olarak yararlanılan birtakım maddeler elde edilen çok yıllık bir bitki.

yaprağ : Yaprak

yarpuz : Ballıbabagillerden, çiçekleri birbirinden ayrı halka durumunda, nane türünden, kısa saplı, az veya çok tüylü, güzel kokulu bir bitki (*Mentha pulegium*).

yaşıl mâzû : Yeşil mazı. <Far. Mazı (*Thuya*).

yavşan : Sıracagillerden, mavi ve beyaz renkte çiçekler açan, kokulu, acı, kaynatılıp suyu ilaç olarak içilen bir bitki, yavşan (*Artemisia*).

yelencük : Öd ağacı (*Aquilaria agallocha*).

yılğun : Ilgın; ılgıngillerden, Akdeniz bölgesinde yetişen bir ağaç veya ağaççık cinsi (*Tamarix*).

yosun : Yosun, çoğu sularda, ağaç veya taşların üzerinde yetişen tallı bitkilerin ilkel yapıdaki örneklerine verilen genel ad.

yüzerlik : Üzerlik; sedef otugillerden, yaprakları almaşık, çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen tohumları acı olan, halk hekimliğinde tedavi amaçlı, tütsü olarak kullanılan bir bitki (*Peganum harmala*).

Sonuç

Dil kültürün en önemli taşıyıcı ögesidir. Dillerin zenginliği kavramla başlar ve kelimeyle ölçülür. Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren sistematik olarak gelişen Türkçe, kavramlarını kelimeye dönüştürmekte sıkıntı içerisinde olmamıştır. Özellikle Uygur metinlerinden itibaren görülen ve özellikle çeviri eserlerle birlikte dile girmeye başlayan yabancı kelimeler, bilimsel eserlerde daha fazla kendini göstermiştir. Özellikle tıp, matematik ve astronomi gibi terim çokluğunun söz konusu olduğu eserlerle Türkçeye giren yabancı terimler, özellikle 14-16. yüzyıllar arası duyarlı yazarlar tarafından Türkçeleştirme gayretiyle bir Türkçe bilim terminolojisi oluşturmuştur.

Ahmedî tarafından yazılan ve Türk dili ve edebiyatının mesnevi tarzında yazılmış ilk tıp eseri olan Tervihü'l-Ervah'ta da Türkçe bitki adlarıyla birlikte özellikle Arapça ve Farsçaya ait bitki adları da çok sayıda kullanılmıştır. Tervihü'l-Ervah'ta kullanılan Türkçe bitki adlarının bir kısmı müstakil kelime olarak bulunurken bir kısmıda ot, diken, çiçek, ak, sarı, kara, ince, yaban vb. kelimelerle birlikte birleşik ad olarak kullanılmıştır. Ayrıca birleşik bitki adlandırmalarında it, teke, eşek gibi hayvan adları ile dağ, yaban gibi coğrafya adlarından da yararlanılmıştır.

Tervihü'l-Ervah'ta yer alan ve makale içerisinde verdiğimiz Türkçe bitki adları, dönem yazarlarının bir Türkçe bilim dili oluşumuna katkı sağladığını da göstermektedir.

Kaynakça

Abdizade, Hüseyin Hüsameddin (1327). Amasya Tarihi, İstanbul: Hikmet Matbaası.

Bursalı Mehmed Tahir (1333-1342). Osmanlı Müellifleri, 3 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Canpolat M. ve Önler Z. (2007). Edviye-i Müfrede, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Derleme Sözlüğü (1963-1982). C. I-XII, , Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Devellioğlu, F. (2012), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara: Aydın Kitabevi,

Faik Reşad (1311). Eslaf, İstanbul: Âlem Matbaası.

Gelibolulu Mustafa b. Ahmed Alî (1861). Kühü'l-ahbâr, İstanbul: Takvimhane-i Âmire Matbaası.

Kâtib Çelebi (1360-62/1941-43), Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn (nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya), I-II, İstanbul.

Kınalızade, Hasan Çelebi (1978). Tezkiretü's-Şu'ara, Haz. İbrahim Kutluk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Köprülü, M. Fuad (1978). "Ahmedi". İslâm Ansiklopedisi. C. 1. İstanbul: MEB Basımevi. 216-221.

Küçükler, P. (2010), Mücerrebname, Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

Küçükler, P. ve Yıldız, Y. (2022) Tercüme-i Müfredât-ı İbni Baytâr Baytâr-Nâme, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Latîfi (1314), Tezkire-i Latîfi (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul.

Önler, Z. (2019), Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Önler, Z. (2019), Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özer, O. (1995). Ahmedi Tervihü'l-Ervah, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Ü, Sosyal Bil. Enst. Elâzığ.

Sarı, M. (1984). El-Mevarid Arapça-Türkçe Lügat, İstanbul: İpek Yayın Dağıtım.

Şahin H. (2004). Terceme i Rahatü l İnsan, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C.7, S.7, s.71-107.

Şahin H. (2005). Anadolu'da Yazılmış Bir Tıp Kitabı Kemaliyye, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.9, s.147-172.

Tarama Sözlüğü (1963-1977). C. I-VIII, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uçar, İ. (2010). "Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı", ZfWT, C. 2, S.1, s. 37-48.

Uçar, İ. (2012). "Türkiye Türkçesinde Organ Adlarıyla Oluşturulmuş Bitki Adları", Türklük Bilimi Araştırmaları TÜBAR, S: XXXII, s. 285 – 306.

Uçar, İ. (2013a). “Kavram-Çağrışım-Kelime” Bağlamında Bitki Adlarına Anlam Bilimsel Bir Yaklaşım, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/1 Winter 2013, p. 2671-2683.

Uçar, İ. (2013b). Türkiye Türkçesinde Hayvan Adlarından Türetilmiş Bitki Adları, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, C.2/1, s. 1-19.

Yıldız, A. (2018). Ahmedî'nin Memleketine Dair, *Ahmedî Sempozyumu*, Sivas, Türkiye, 02 Mayıs 2018, ss.15-18

OKUMAYLA İLGİLİ DOKTORA TEZLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ

EXAMINATION OF DOCTORAL THESES ON READING IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES

Sdıka BÜYÜK*

Özet

Bu araştırmada okuma becerisiyle ilgili 2000-2022 yılları arasında gerçekleştirilen doktora tezlerini çeşitli değişkenler açısından incelemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ulusal tez merkezinde yer alan 168 tez çalışma kapsamına alınmış; tezler konu, yöntem, hedef kitle ve sonuçları bakımından incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Araştırma doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmadan elde edilen sonuçlardan biri söz konusu yıllar arasında toplamda en fazla tezin (26) 2019 yılında gerçekleştirildiği yönündedir. Araştırmanın bir diğer sonucu, ilk 11 yıllık dönemde tezlerin yıllık ortalama tamamlanma sayısı 4 iken ikinci 12 yıllık dönemde tamamlanan tez sayısının 10'a yükselmesidir. Öte yandan tezlerde 2000-2010 yılları arasında en çok nicel araştırma yöntemleri, 2011-2022 yılları arasında en çok karma yöntem kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen bir diğer sonuç ise konu bakımından tezlerde en çok "strateji kullanımı", "öğrenme ve öğretme yaklaşımları", "ilk okuma ve yazma" konularının işlenmesidir. Çalışmadan elde edilen bulgular benzer çalışmaların sonuçları ile karşılaştırılmış ve yorumlanmıştır.

Anahtar sözcükler: okuma, okuduğunu anlama, doktora tezleri, tez inceleme

Abstract

In this study, it is aimed to examine the doctoral theses made between 2000-2022 on reading skills in terms of various variables. For this purpose, 168 theses in the national thesis center were included in the study; theses were examined and evaluated in terms of subject, method, target group and results. The research was carried out by document analysis method. One of the results obtained from the research is that the most theses (26) was carried out in 2019 among the mentioned years. Another result of the research is that while the annual average number of completed theses in the first 11-year period was 4, the number of completed theses in the second 12-year period increased to 10. On the other hand, quantitative research methods were used the most in the theses between the years 2000-2010, and the mixed method was used the most between the years 2011-2022. Another result obtained from the research is that "strategy use", "learning and teaching approaches", "first reading and writing" are the most commonly used topics in these theses. The findings obtained from the study were compared with the results of similar studies and interpreted.

Keywords: reading, reading comprehension, doctoral theses, thesis review

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Türkçe Eğitimi Tezli YL Programı, e-posta: s.buyks@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8692-0793>

Giriş

TDK Türkçe sözlükte okuma “Bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlmek veya seslendirmek” biçiminde tanımlanır (TDK, 2011: 1793). Bu tanım okumanın fizyolojik ve bilişsel süreçlerine gönderimde bulunur. “Okuma bir yazının harflerini, sözcüklerini, imlerini tanımak ve bunların anlamlarını kavramaktır. Bu eylem görme, seslendirme yönlerinden fizyolojik, kavrama yönünden ruhsal bir süreçtir. Duyu organları ve zihin arasında etkili bir bağlantı bulunmadan okuma etkinliği gerçekleşmez çünkü ruhsal devinim, duyuların etkisi altındadır.” (Göğüş, 1978: 60).

Okumanın zihinsel ve düşünsel bir edim olduğunu belirten Özdemir (2018: 19) “Aydınlığa ve aydınlanmaya giden yol da eleştirel okumadan geçer.” diyerek eleştirel okumaya ayrıca vurgu yapar. Öte yandan “Okuma sözcüklerin duyu organları yoluyla algılanıp anlamlandırılması, kavranması ve yorumlanmasına dayanan zihinsel bir etkinliktir.” biçimindeki tanımıyla okumanın zihinsel yönünün altını çizen Sever (2000: 11) dil eğitiminde öğrencilere okuma ile ilgili davranışların kazandırılmasında iki temel bileşen üzerinde durmak gerektiğini belirtir:

- 1.Okuma beceri ve alışkanlığı kazandırmak
- 2.Okuduğunu anlama ve değerlendirme gücü kazandırmak

Birey, okuma becerisinin ilk adımı olan duyu organlarıyla algılama ve kod çözmeyi öğrenme ve seslendirme sürecini tamamladıktan sonra okumanın gerçek anlamına ulaşmak için, okuduklarıyla bilgi edinme, düşünme, anlam oluşturma ve değerlendirme yolunda yaşam boyunca devam edecek olan bir yolculuğa çıkar.

Okuma ediminin temel amacı anlamayı gerçekleştirmektir. Okuduğunu anlama; edilgen ve mekanik değil, bilişsel bir çabayı gerektiren etkin ve karmaşık bir etkinliktir. Okuyucu okuma amacına yönelik zihinsel bir çabada bulunarak, sorular sorarak, ilişkiler kurup yazarın niyetini anlamaya çalışarak bir anlamda üstbilişsel bilgilerden olan yordam bilgisi ve bildirimsel bilgiyi de uygulamakta ve üstbilişsel süreçleri kullanmaktadır. Okur eleştirel, yaratıcı ve seçici olabilmelidir. Okurun okuma amacı, onun güdülenme düzeyine de bağlıdır. Yeteri kadar güdülenmeyen, kaygılı ve olumsuz bir tutum geliştiren bir okur; okuma etkinliğini başından sonuna kadar bir amaca bağlı olmadan ve yeterli bir düzeyde zihinsel çaba harcamadan gerçekleştirir (Hamzadayı & Batmaz, 2022).

Asıl olan bireyin okuduğunu anlayabilmesi, çözümlenebilmesi, değerlendirebilmesi, yazarla ilişkilendirerek yorumlayabilmesi, önceki bildikleriyle harmanlayarak düşüncesine yeni bir yön verebilmesidir. “Uyanık zihin, yalnız okuduğunu anlamakla kalmaz, değerlendirmeye ve ondan yararlanmaya da çalışır.” (Göğüş, 1978: 72) Bu açıdan düşünüldüğünde her okuma eylemi düşünceye kapı açan bir anahtar olarak yorumlanabilir.

Okuma eylemine araç olan yazılı metinler, çeşitli materyaller zaman içinde değişip farklı niteliklere bürünse de okuduğunu anlama becerisinin önemi her değişen materyalle tekrar önem kazanmakta ve gündeme gelmektedir. Her metin, kapsamı ve içeriği ne olursa olsun, birey için ancak okuduğunu anlama becerisiyle eş değer ölçüde anlamlı ve değerlidir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı 2000-2022 yılları arasında okuma ve okuduğunu anlama konularında gerçekleştirilen doktora tezlerini yayımlandığı yıl, hazırlandığı bilim dalı, çalışılan hedef kitle, kullanılan araştırma yöntemlerine göre sınıflamak ve değerlendirmektir.

Bu amaç doğrultusunda araştırmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

2000-2022 yılları arasında okuma ve okuduğunu anlama konularında ulusal tez merkezinde yayımlanan Türkçe doktora tezlerinin,

1. Yıllara göre dağılımı nasıl bir görünüm sergilemektedir?
2. Hazırladıkları bilim dallarına göre nasıl bir görünüm sergilemektedir?
3. Hedef kitlelerine göre dağılımı nasıl bir görünüm sergilemektedir?
4. Kullanılan araştırma yöntemlerine göre dağılımı nasıl bir görünüm sergilemektedir?
5. Konularına göre dağılımı nasıl bir görünüm sergilemektedir?

Alanyazında daha önce Türkçe eğitiminde ve okuma alanında yayımlanan lisansüstü araştırmalara yönelik analiz çalışmalarının her biri sonuçları bakımından önemli olmakla birlikte söz konusu yıl aralığında doktora tezleriyle sınırlandırılarak hazırlanan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan bu çalışmanın alanda yapılan çalışmalardan haberdar olabilme, ortaya çıkan sonuçları topluca değerlendirebilme, yeni bakış açıları edinebilme, yapılabilecek yeni çalışmalar için esin kaynağı olma açılarından alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Nitel bir çalışma olan bu araştırmada doküman incelemesi yapılmıştır. “Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar.” (Yıldırım & Şimşek, 2011: 189)

Dokümanlar nitel araştırmalarda etkili bir şekilde kullanılması gereken önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu tür araştırmalarda, araştırmacı ihtiyacı olan veriyi gözlem veya görüşme yapmaya gerek kalmadan elde edebilir. (Yıldırım & Şimşek, 2011: 90)

Bu araştırmada okuma ile ilgili 2000-2022 yılları arasında yayımlanmış doktora tezleri Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi web sayfası kaynak alınarak araştırmanın amacı doğrultusunda veri tabanında “okuma” ve “okuduğunu anlama” anahtar sözcükleri kullanılarak tarama yapılmıştır.

Türkçe dışındaki tezler, araştırma sorularının kapsamına girmediğinden değerlendirilmeye alınmamıştır. Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi web sayfasında erişimin sınırlandırılmış olduğu bildirilen tezler, araştırmanın alt problemlerine yönelik soruların yanıtlarına tam ve doğru olarak ulaşamayacağı için kapsam dışında tutulmuştur.

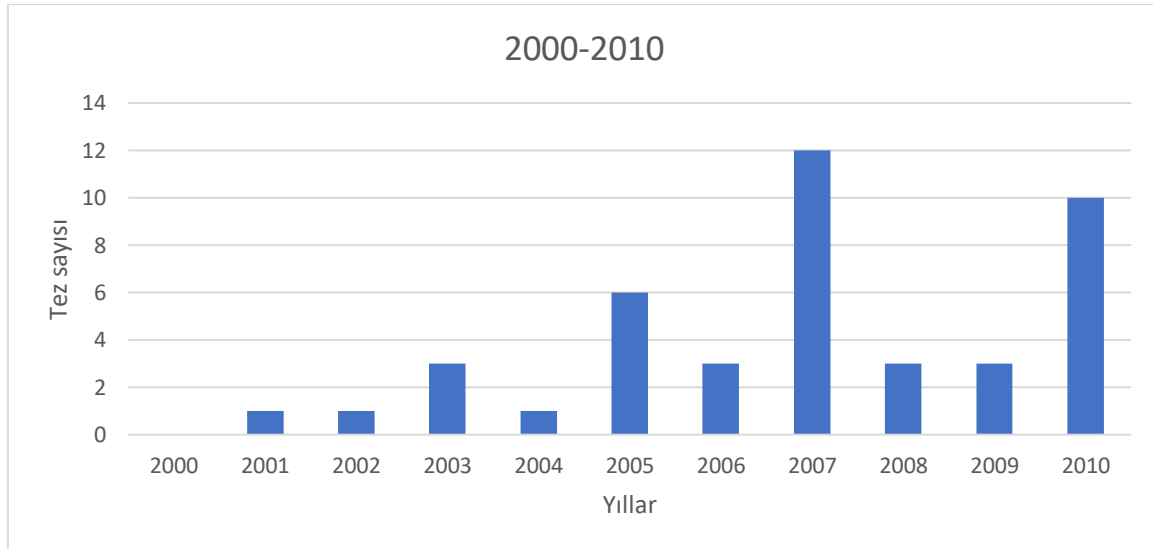
Bulgular ve Yorumlar

Tablo 1. Doktora tezlerinin yıllara göre dağılımı (2000-2010)

Yıl	Tez sayısı
2000	0
2001	1
2002	1
2003	3
2004	1
2005	6
2006	3
2007	12
2008	3
2009	3
2010	10
Toplam	43

Tablo 1’de sunulan verilere ilişkin sonuçlar grafik 1’de görselleştirilmiştir:

Grafik 1. Doktora tezlerinin yıllara göre dağılımı (2000-2010)

Tablo 1’de sunulan verilere göre, okuma ve okuduğunu anlama anahtar sözcükleriyle yapılan aramada ulaşılan ve incelenen 2000-2010 yılları arasında gerçekleştirilen 43 tez bulunmaktadır. Bu yıllarda tezlerin sayısındaki artışın düzenli olmamakla birlikte ilk olarak özellikle 2005 yılında gerçekleştiği, 2007 ve 2010 yılları arasında ise diğer yıllara oranla çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. 2000-2010 yılları arasında tez sayısı yıllara göre artış ve azalış gösterirken yılda ortalama 4 doktora tez gerçekleştirildiği söylenebilir.

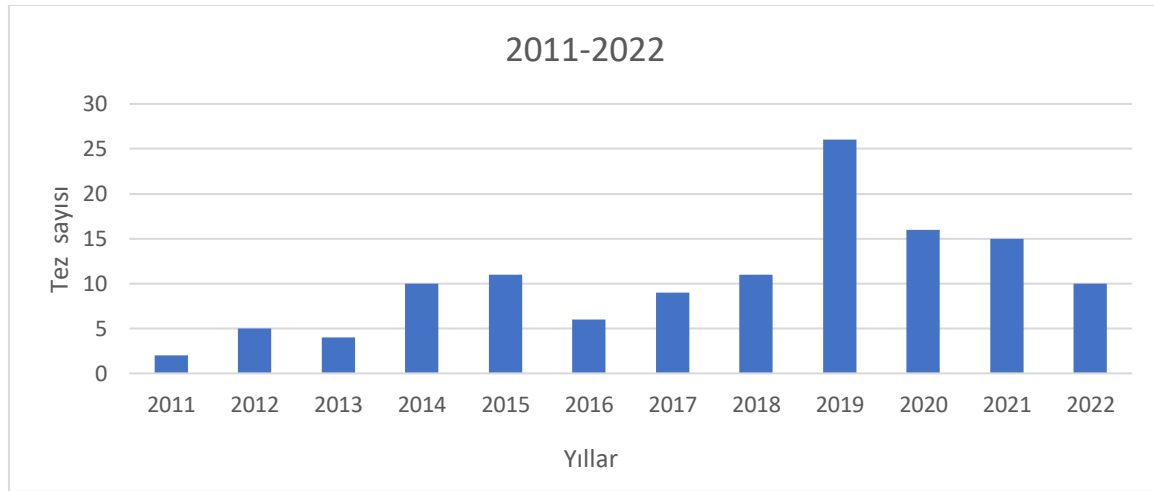

Tablo 2. Doktora tezlerinin yıllara göre dağılımı (2011-2022)

Yıl	Tez sayısı
2011	2
2012	5
2013	4
2014	10
2015	11
2016	6
2017	9
2018	11
2019	26
2020	16
2021	15
2022	10
Toplam	125

Tablo 2’de sunulan verilere ilişkin sonuçlar grafik 2’de görselleştirilmiştir:

Grafik 2. Doktora tezlerinin yıllara göre dağılımı (2011-2022)

Tablo 2’de sunulan verilere göre okuma ve okuduğunu anlama anahtar sözcükleriyle yapılan aramada ulaşılan ve incelenen 2011-2022 yılları arasında gerçekleştirilen 125 tez bulunmaktadır. 2014’ten itibaren 2016 yılı dışında oluşturulan tez sayısının 10’un altına düşmediği, 2019 yılında diğer yıllara oranla çok sayıda çalışmanın yapılmış olduğu görülmektedir. 2011-2022 yılları arasında yılda ortalama 10 tez gerçekleştirilmiştir.

Tablo 3. Doktora tezlerinin bilim dallarına göre dağılımı (2000-2010)

Bilim dalı	Tez sayısı
Temel eğitim (ilkokul)	15
Temel eğitim (okul öncesi)	1
Türkçe eğitimi	13
Eğitim bilimleri, Eğitim programları ve öğretimi, Ölçme ve değerlendirme	9
Dil bilim	3
Özel eğitim	1
Halk eğitimi	1
Toplam	43

Tablo 3'te sunulan verilere göre 2000-2010 yılları arasındaki tezlerin çoğunlukla temel eğitim, ardından Türkçe eğitimi alanında hazırlandığı ve 43 tezin 13'ünün Türkçe eğitimi bölümlerinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Temel eğitim alanında hazırlananlar arasında okul öncesiyle ilgili yalnızca bir çalışma bulunmaktadır. Eğitim bilimleri; Temel eğitim ve Türkçe eğitimi bilim dallarının ardından, okuma ve okuduğunu anlama konularında doktora düzeyinde en çok araştırma yapılan alandır.

Tablo 4. Doktora tezlerinin bilim dallarına göre dağılımı (2011-2022)

Bilim dalı	Tez sayısı
Türkçe	48
Temel Eğitim (ilkokul)	41
Temel Eğitim (okul öncesi)	5
Özel Eğitim	15
Eğitim Bilimleri, Eğitim Programları ve Öğretimi, Ölçme ve Değerlendirme	9
Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi	4
Türk Dili ve Edebiyatı	1
Yetişkin Eğitimi	1
Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri	1
Toplam	125

Tablo 4'te sunulan verilere göre 2011-2022 yılları arasındaki tezlerin çoğunlukla Türkçe Eğitimi bilim dalında hazırlandığı, 125 tezin 48'inin Türkçe eğitimi alanında olduğu görülmektedir. Okuma becerisi ve okuduğunu anlama ile ilgili tezler arasında Türkçe eğitimi alanında hazırlananlar diğer bilim dallarına göre oransal olarak artış göstermektedir.

Tablo 5. Doktora tezlerinin hedef kitlelerine göre dağılımı (2000-2010)

Hedef kitle	Tez sayısı
İlkokul öğrencileri	21
Ortaokul öğrencileri	14
Lise öğrencileri	-
Okul öncesi öğrencileri	1
Yetişkinler	2
Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenler	-
Üniversite öğrencileri	2
Türkçe öğretmenleri	-
Sınıf öğretmenleri	-
Öğretmen adayları	1
Özel eğitim öğrencileri	1
İki dilli Türk çocukları	1
Toplam	43

Tablo 5'te sunulan verilere göre 2000-2010 yılları arasında incelenen tezlerin hedef kitlelerini çoğunlukla ilkokul öğrencileri, ardından ortaokul öğrencileri

oluşturmaktadır. Bu dönemde yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerle çalışılan doktora tezi bulunmamaktadır. Aynı biçimde araştırmaya konu olan tezlerden hedef kitlesi lise öğrencileri, Türkçe öğretmenleri veya sınıf öğretmenlerinden oluşan bir çalışmaya da rastlanmamıştır.

Tablo 6. Doktora tezlerinin hedef kitlelerine göre dağılımı (2011-2022)

Hedef kitle	Tez sayısı
İlkokul öğrencileri	40
Ortaokul öğrencileri	31
Lise öğrencileri	4
Sınıf öğretmenleri	2
Türkçe öğretmenleri	4
Üniversite öğrencileri	1
Okul öncesi öğrencileri	3
Üstün yetenekli öğrenciler	1
Özel eğitim öğrencileri	16
Aileler	1
Öğretmen adayları	1
Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenler	12
Kaynak	5
Karma	4
Toplam	125

Tablo 6’da sunulan verilere göre 2011-2022 yılları arasında okuma ve okuduğunu anlamayla ilgili doktora tezleri hedef kitleleri bakımından incelendiğinde ilkokul öğrencileri ilk sırayı almaktadır ancak oransal olarak 2000-2010 yıllarına göre bir azalış göstermektedir. İlkokul öğrencilerinin ardından en fazla çalışılan grup, ortaokul öğrencileridir. Önceki dönemden farklı olarak hedef kitlesini lise öğrencileri, Türkçe ve sınıf öğretmenlerinin oluşturduğu tezler bulunmaktadır. Özel eğitim öğrencilerinin hedef kitle olarak belirlendiği 16 tez bulunmaktayken üstün yetenekli öğrenciler yalnızca bir tezin çalışma grubunu oluşturmuştur. Öte yandan önceki dönemde hedef kitle olarak hiçbir tezde yer almayan yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin 2011-2022 yılları arasında 12 tezde hedef kitle olarak bulunduğu görülmektedir.

Tablo 7. Doktora tezlerinin kullanılan yöntemlere göre dağılımı (2000-2010)

Araştırma yöntemi	Tez sayısı
Deneysel çalışma	23
Tarama çalışması	13
Eylem araştırması	3
Karma araştırma	1
Tarama modeli alan araştırması	2
Doküman analizi	1
Toplam	43

Tablo 7’de sunulan verilere göre 2000-2010 yılları arasında okumayla ilgili bilimsel çalışmalarda nicel yöntemler çoğunluktadır. Bunlardan deneysel desenlerin kullanımının diğer yöntemlere göre ağır bastığı görülmektedir. Deneysel desenler dışında

en çok kullanılan desenler tarama desenleridir. Söz konusu yıllarda araştırma kapsamında incelenen tezlerden sadece birinde karma yöntem kullanılmıştır.

Tablo 8. Doktora tezlerinin kullanılan yöntemlere göre dağılımı (2011-2022)

Araştırma yöntemi	Tez sayısı
Karma araştırma (deneysel çalışma ve görüşme)	30
Karma araştırma (deneysel çalışma ve durum çalışması)	8
Karma araştırma (deneysel çalışma ve görüşme, gözlem, açık uçlu anket)	6
Karma araştırma (tarama araştırması ve görüşme, gözlem)	2
Deneysel çalışma	34
Tarama çalışması	19
Eylem araştırması	11
Durum çalışması	6
Betimsel araştırma	6
Doküman analizi	3
Toplam	125

Tablo 8’de sunulan verilere göre 2011-2022 yılları arasında okumayla ilgili hazırlanan doktora tezlerinde karma araştırma yöntemlerinin araştırmacılar tarafından diğer yöntemlere göre daha çok tercih edildiği görülmektedir. Karma araştırmaların nicel bölümlerinde çoğunlukla deneysel desen kullanılmıştır. Nitel bölümlerde ise görüşme en çok kullanılan yöntem olmakla birlikte çalışmaların bir kısmında verilerin görüşmeye ek olarak gözlem ve günlüklerle de desteklendiği belirlenmiştir. Nitel bölümlerinde durum çalışmasının kullanıldığı 8 karma araştırma bulunmaktadır.

Karma yöntemler dışında sıklıkla deneysel desenler ve tarama desenleri kullanılmıştır. Ayrıca araştırmacıların karma yöntem dışında kalan çalışmalarda 2000-2010 yılları arasında olduğu gibi nitel yöntemlerden çok nicel yöntemleri tercih ettiği belirlenmiştir.

Tablo 9. Doktora tezlerinin konularına göre dağılımı (2000-2010)

Konu	Tez sayısı
Strateji kullanımı, üstbilişsel strateji, üstbiliş düzeyi	8
Öğrenme ve öğretme yaklaşımları, kuramlar	6
İlk okuma ve yazma	5
Duyuşsal özellikler, okuma motivasyonu, okuma tutumu	3
Aktif öğrenme, iş birlikli öğrenme	3
Okuma ve yazma becerilerinin birbirini etkileme durumu	2
Yetişkin eğitimi, andragoji	2
Okuma yöntemleri	2
İki dilli Türk çocuklarının okuduğunu anlama becerileri	1
Uluslararası sınavlar ve okuma	1
Özel eğitim (okuma güçlüğü)	1
Dil yapılarını bilmenin anlama becerilerine etkisi	1
Okul öncesi dönemde okumaya hazırlık	1
Diğer	7
Toplam	43

Tablo 9’da sunulan verilere göre 2000-2010 yılları arasında incelenen tezlerde konular çeşitlilik göstermekle birlikte strateji kullanımı, öğrenme öğretme yaklaşımları ve kuramlar, ilk okuma ve yazma konuları ağırlıktadır. Araştırma kapsamında incelenen tezler içinde yabancılara Türkçe eğitimi ile ilgili teze rastlanmazken iki dilli Türk çocuklarının okuduğunu anlama becerileriyle ilgili bir tez bulunduğu belirlenmiştir.

Tablo 10. Doktora tezlerinin konularına göre dağılımı (2011-2022)

Konu	Tez sayısı
Zayıf okurlarda okuma ve okuma güçlüklerinin giderilmesi	13
Farklı yöntem ve stratejilerin öğrenme gücü ve dil gecikmesi bulunan öğrencilerde okumanın çeşitli boyutlarına etkisi	7
Görme ve işitme engeli bulunan öğrencilerde okuma	5
Zihinsel engelliler ve okuma	1
Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde okumanın çeşitli açılardan incelenmesi	13
Duyuşsal özellikler, okuma motivasyonu, okuma tutumu	12
Akıcı okuma, prozodî	12
Bilişsel ve Üst Bilişsel Stratejiler, Üst Düzey Düşünme	10
Eleştirel, işlemsel, metinler arası okuma yöntemleri	6
İlk okuma yazma	6
Okuma kültürü	4
Uluslararası sınavlar ve okuma	4
Görsel okuma	4
Okuma becerisinin matematik ve fen dersi becerilerine etkisi	3
Yaratıcı okuma	3
Okuma çemberi	2
Artırılmış gerçeklik	2
Dijital okuma	2
Risk altındaki veya dezavantajlı çocuklar ve okuma	2
Üstün zekâlı öğrencilerde bibliyoterapi yönteminin okuma becerisine etkisi	1
Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarda okuma becerisinin kazandırılması	1
Diğer	12
Toplam	125

Tablo 10’da sunulan verilere göre 2011-2022 yılları arasında araştırma kapsamında incelenen tezler içinde konu olarak ilk sırada farklı başlıklar altında okuma ve öğrenme güçlüklerinin giderilmesiyle ilgili çalışmalar yer almaktadır. Ardından yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde okuma, okumanın duyuşsal nitelikleri, akıcı okuma ve strateji kullanımı konuları ağırlıklı olarak üzerinde çalışılan konulardır.

Tartışma ve Sonuç

Araştırma kapsamında incelenen doktora tezleri yılları, hazırlandıkları bilim dalları, çalışılan hedef kitle, kullanılan yöntem, okuma ve okuduğunu anlama ana konuları etrafında ele aldıkları konular bakımından sınıflandırılmış, sonuçlar yorumlanmıştır.

Araştırmadan elde edilen sonuçlardan biri okuma konusundaki doktora çalışmalarının 2007 ve 2010 yıllarında yoğunlaştığı ve ilk göze çarpan artışın 2007 yılında görüldüğü yönündedir. Benzer biçimde Boyacı ve Demirkol (2018: 516-517) çalışmalarında Türkçe alanında 1995-2018 yılları arasında hazırlanan doktora tezlerinin

tamamı göz önünde bulundurulduğunda sayısal olarak ilk kayda değer artışın 2006- 2007 yılları arasında görüldüğünü ve Türkçe eğitimi alanında 2006'da 10, 2007'de 15, 2010'da 20 doktora tezi bulunduğunu belirtmişlerdir.

Araştırmanın bir diğer sonucu 2011-2022 yılları arasında okuma konusunda gerçekleştirilen doktora çalışmalarının önceki döneme göre iki katın üzerinde artış göstermesidir. Ayrıca bu alanda en çok tezin 2019 yılında hazırlandığı görülmektedir. Önal ve Maden'in (2021) Türkçe eğitimi ile ilgili 2015-2019 yılları arasında yayımlanmış lisansüstü tezlerin araştırma eğilimlerini inceleyen çalışmalarında Türkçe eğitimi alanında en fazla tezin 2019 yılında yayımlandığı belirtilmektedir. İki araştırmanın sonuçları bu açıdan örtüşmektedir. Buna göre 2019'da okuduğunu anlama konusundaki doktora tezlerinde görülen artışın genel olarak Türkçe eğitimi alanında yapılan lisansüstü çalışmalarda görüldüğü söylenebilir.

Araştırma kapsamındaki doktora tezlerinin bilim dallarına göre dağılımına bakıldığında 2000-2010 yılları arasında Temel eğitim (16), Türkçe eğitimi (13), Eğitim bilimleri (9) alanları, okuma konusunda doktora düzeyinde en çok çalışılan bilim dallarıdır. 2011-2022 yılları arasında ise Türkçe eğitimini (48) Temel eğitim ve (46) Özel eğitim (15) takip etmektedir. Türkçe eğitimi alanında hazırlanan tezlerin diğer bilim dallarına göre oransal olarak artış göstermesi, Türkçe eğitiminde 2010'dan sonraki dönemde bir anlama becerisi olan okuma becerisiyle ilgili çalışmalara verilen önemin artmasıyla açıklanabilir. Araştırma sonucunda okuma ve okuduğunu anlama kavramlarının eğitimle ilgili farklı bilim dalları kapsamında inceleme konusu olduğu, bu bağlamda okuduğunu anlamının bireyin sosyal yaşamının temel bir gereksinimi olduğu ve eğitimle ilgili pek çok alanda bu becerinin farklı yönleriyle ele alınmasına ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

Öte yandan doktora tezlerinin hedef kitlelerine göre dağılımı incelendiğinde tezlerin çalışma gruplarının her iki dönemde de çoğunlukla ilkökul ardından ortaokul öğrencilerinden oluştuğu görülmektedir. Bununla beraber 2011-2022 yılları arasında özel eğitim öğrencileri (16) ve yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin (12) hedef kitle olarak belirlendiği tezler ilkökul ve ortaokul öğrencilerinden sonra gelmektedir. Bu durum dil eğitimi ve özel eğitim alanındaki gelişmelerin alan yazına yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Araştırmanın diğer bir sonucu 2000-2010 yılları arasında gerçekleştirilen tezlerde nicel yöntemlerin (deneysel desenler ve tarama desenleri) tercih edildiği yönündedir. 2011-2022 yılları arasında ise çoğunlukla karma yöntem kullanıldığı, karma yöntemlerin nicel bölümlerinde ise iki tez dışında deneysel desenlerin benimsendiği belirlenmiştir.

İncelenen tezler konularına göre değerlendirildiğinde 2000-2010 yılları arasında strateji kullanımı, öğrenme öğretme yaklaşımlarıyla kuramlar ve ilk okuma ve yazma konularının ağırlıkta olduğu belirlenmiştir. 2011-2022 yılları arasında ise okuma ve öğrenme güçlüklerinin giderilmesiyle ilgili çalışmaların yanı sıra yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde okuma, okumanın duyuşsal nitelikleri, akıcı okuma ve strateji kullanımı konularının sıklıkla üzerinde çalışılan konular olduğu sonucuna varılmıştır.

2011-2022 yılları arasında hazırlanmış tezlerde okuma ve öğrenme güçlükleri üzerinde duran çalışmaların ağırlığı dikkati çekmektedir. Özel eğitim, Temel eğitim, Türkçe eğitimi, Bilgisayar ve öğretim teknolojileri, Eğitimde ölçme ve değerlendirme gibi farklı bilim dallarının çatısı altında öğrenme ve okuma güçlüğü, okuma başarısızlığı,

zayıf okurlar, işitme ve görme engellilerde okuma, zihinsel yetersizlikler, OSB'li çocuklar konuları ele alınmıştır. Tezlerde çoğunlukla çeşitli değişkenlerin okuma ve öğrenme güçlüklerini gidermedeki etkileri incelenmiş ve farklı yöntemlerin bu konuda yapabileceği katkılar araştırılmıştır. Bu çalışmalar okumanın farklı boyutlarının hedef kitlelere göre ayrı ayrı biçimlendiğinin ve farklı araştırmalara konu olması gerektiğinin de göstergesidir.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi konusunda 2000-2010 yılları arasında yayımlanmış doktora tezine rastlanmamaktadır. Bu sonuca benzer biçimde okuma üzerine yapılan ve 2006-2016 yılları arasında tamamlanan lisansüstü tezlerin incelendiği çalışmada okuma eğitimiyle ilgili çalışmaların içinde yabancılara Türkçe öğretimi konu alanların % 1,6 olduğu ve üzerinde en az çalışılan konulardan olduğu belirtilmiştir (Ceran vd., 2018: 2386). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi konusunda 2011-2022 yılları arasında ise 2013'ten başlamak üzere 13 doktora tezi bulunmaktadır.

Türkçenin dünyanın farklı ülkelerinde yabancı dil olarak öğretilmesiyle ilgili kurumlar ve çalışmalar Türkçeyle birlikte Türk kültürünün tanıtılması açısından yadsınamaz bir önem ve değer taşımaktadır. Bu konuda çağdaş yaklaşım yöntem ve tekniklerin kullanımına dayalı, uygun materyallerle zenginleştirilmiş ve kültürel unsurlarla desteklenmiş çok uyaranlı öğretim ortamları oluşturulmalıdır (Göçer & Moğul, 2011). Aynı zamanda konunun akademik olarak ele alınması bilimsel kriterler ile araştırma yapılmasına ve daha verimli kaynakların üretimine katkı sunacaktır (Göçer vd., 2012). Bu alanda gelişmiş kabul edilen ülkelerle karşılaştırıldığında özellikle akademik alanda kitap, makale ve diğer yayınlar bakımından daha fazla çalışma yapılmalıdır (Köse & Özsoy, 2020).

Okuma tutumu ve okuma motivasyonu ile ilgili çalışmaların 2011-2022 yılları arasında önceki döneme göre arttığı görülmekte bunun okumanın duyuşsal boyutlarıyla ilgili farkındalığın artmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bilişsel ve üst bilişsel stratejilerle üst düzey düşünme konuları ise çalışmalarda yine sıklıkla yer almakta ancak önceki döneme göre belirgin bir artış göstermemektedir.

Üstün yetenekli öğrencilerde okuma becerisinin geliştirilmesiyle ilgili 2000-2010 yılları arasında bir doktora tezine rastlanmaması, 2011-2022 yılları arasında ise yalnızca bir çalışma bulunması bu alana doktora düzeyinde yeterli derecede ilgi gösterilmediğini düşündürmektedir. Bilişsel olarak belli bir kapasitenin üzerinde olan öğrencilerin okuduğunu anlama konusunda zorluk çekmediğinin düşünülmesi bu duruma neden olmuş olabilir. Ancak okuduğunu anlama kapasitesinin her seviyede geliştirilebileceği ve üstün yetenekli öğrencilerin okuduğunu anlama sürecinde hangi stratejileri kullandıklarının bilimsel araştırmalarla ortaya konmasının alanda yapılabilecek yeni çalışmalar için yol gösterici olabileceği unutulmamalıdır. Üstün yetenekli öğrencilerle yapılacak çalışmalarda özellikle gözlem ve görüşmeler, bu öğrencilerin kullandıkları stratejileri öğrenmek açısından yararlı olacaktır.

Uluslararası sınavlarda okuduğunu anlama becerileri konusunda 2000-2010 yılları arasında 1, 2011-2022 yılları arasında 4 doktora tezi bulunmaktadır. Katılımcı 79 ülkenin okuma becerileri ortalama puanının 453, 37 OECD ülkesinin ortalama puanının 487 olduğu PISA 2018'de Türkiye'nin okuma becerileri alanındaki ortalama puanı 466'dır. Türkiye, PISA 2018'e katılan 79 katılımcı ülke arasında 40. sırada, 37 OECD ülkesi arasında ise 31. sırada yer almaktadır (MEB, 2019: 37-42). Türkiye'nin okuma becerileri

alanında diğer ülkeler arasındaki sıralaması dikkate alındığında yeni yaklaşım ve uygulamaların araştırılması, var olan eksikliklerin giderilmesi için hem alanyazında yapılacak çalışmaların hem de bu doğrultuda ana dili eğitiminde gerekli önlemleri almanın önemli olduğu düşünülmektedir.

Araştırma kapsamında incelenen tezlerden bir bölümünde aynı konu etrafında yapılan farklı araştırmalarla benzer sonuçlara ulaşılabildiği görülmüştür. Okuma çemberinin ele alındığı iki farklı çalışmada bu yöntemin okuma tutumuna ve motivasyonuna olumlu bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir (Tosun, 2018; Yardım, 2021).

Araştırma kapsamında incelenen tezlerden bir bölümünde ise aynı konu etrafında yapılan farklı araştırmalar birbirinin aksi sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bir çalışmada artırılmış gerçeklik temelli okuma etkinliklerinin öğrencilerin okuma motivasyonunu artırmada, okuduğunu anlama becerisinde, okumaya yönelik tutumları üzerinde ve derse katılımlarını artırmada olumlu etkisinin olduğu sonuçlarına varılmıştır (Özdemir, 2019). Diğer bir çalışmada ise artırılmış gerçeklik temelli metinlerin okuduğunu yazılı olarak anlatabilme becerisini ve sözel anlatım becerilerini olumlu yönde etkilediği ancak öğrencilerin okuduğunu anlama becerisinde ve okuma motivasyonunda anlamlı bir değişiklik gözlenmediği ortaya konmuştur (Çetin, 2020). Araştırmaların evren ve örneklemi, hedef kitleleri, ölçülen becerinin düzeyi gibi etkenlerin sonuçların farklılaşmasına yol açabileceği görülmektedir.

Araştırma sonucunda aynı konunun farklı açılardan ele alındığı tezler dikkat çekmektedir: Birçok çalışmada farklı değişkenlerin okuma becerileri kapsamında okuma tutum ve motivasyonuna etkileri araştırılmıştır (Seçim, 2022; Batum, 2015; Yiğit, 2021; Çalışkan, 2019; Ceyhan, 2019; Durmuş, 2017; Aslan, 2021; Mete, 2016; Sezgin, 2015.) Benzer biçimde okumanın duyuşsal nitelikleri üzerinde duran Karahan'ın (2015) çalışması ise okuma tutum ve motivasyonunun okuduğunu anlama becerilerine etkisini araştırması yönüyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. 5 ve 6. sınıf öğrencilerinin okumaya yönelik tutumlarının, okuduğunu anlamayı yordamadığı, motivasyonun bu konuda tutumdan daha etkili olduğu bu çalışmada ulaşılan sonuçlardandır. Ayrıca alan yazında bu sonuçların aksinin ortaya konduğu çalışmaların var olduğu da belirtilmiştir (Karahan, 2015).

Okuduğunu anlama becerisine etkisi bakımından öğrenme ve öğretme yaklaşımlarının incelendiği araştırmalarda da araştırma kapsamı ve bakış açıları değişebilmektedir: Küçükavşar (2010), materyal olarak yazınsal metinleri kullandığı çalışmada yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan öğrenme tasarımının okuduğunu anlama becerisini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Öte yandan Hamzadayı (2010), işlenecek metnin türünü (yazınsal nitelikli metinler, bilgi ileten metinler) dikkate alarak farklı kuramsal temellere dayanan ilke ve stratejiler kullandığı çalışmada bütünleştirilmiş öğrenme-öğretme yaklaşımının okuduğunu anlama becerisini olumlu yönde etkilediğini belirlemiştir. Bu çalışmada sonuç olarak ana dili eğitiminde tek bir yaklaşımın esas alınmasının yerine yapılandırmacı yaklaşımın da içinde bulunduğu farklı yaklaşımlardan uygun strateji, yöntem ve tekniklerin alınarak bütünleştirilmiş bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Sonuç olarak okuma becerisi ve okuduğunu anlama; okur niteliklerinin, okunacak metinlerin, okuma strateji, yöntem ve tekniklerinin her geçen gün gelişip değişmesiyle birlikte farklı boyutlarıyla araştırılması ve aydınlatılması gereken konulardır. Alan yazında yapılmış çalışmaların sonuçları ışığında yeni araştırmalar gerçekleştirilmesi,

daha önce ihmal edilmiş olan konu başlıklarının dikkate alınması da bu açıdan önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- Aslan, O. (2021). Peritekstual Okumanın İlkokul Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Becerilerine, Okuma Motivasyon ve Tutumlarına Etkisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sınıf Eğitimi Bilim Dalı, Erzurum.
- Batum, A. Ü. (2015). Çocuk Edebiyatı Yapıtlarının Öğrencilerin Okumaya Güdülenmesine Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.
- Ceran, D., Aydın, M., & Onarıcıoğlu, A. S. (2018). Okuma Eğitimi Üzerine Yapılan Tezlerde Eğilimler: Bir İçerik Analizi Çalışması, *Ahi Evran Üniversitesi Kurşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(3), 2377-2392.
- Ceyhan, S. (2019). Etkileşimli Sesli Okumanın Öğrencilerin Okuduğunu Anlama, Okuma Motivasyonu ve Akıcı Okumalarına Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Temel Eğitim Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Çalışkan, E. F. (2019). Aile Katılımlı Okuma Etkinliklerinin İlkokul Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Becerisine, Okuma Motivasyonuna ve Okuma Tutumuna Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Temel Eğitim Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Çetin, H. (2020). Arttırılmış Gerçeklik Temelli Hikayelerin Okuma Becerileri Üzerindeki Etkisi: Biçimlendirici Deney Araştırması. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sınıf Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.
- Durmuş, G. (2017). Metinsel Aşkınlık İlişkileri Kuramına Göre Düzenlenen Metin İşleme Süreçlerinin Okuduğunu Anlama Becerisine ve Okuma Tutumuna Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Bilim Dalı, Malatya.
- Göçer, A., & Moğul, S. (2011). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ile İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış, *Electronic Turkish Studies*, 6(3).
- Göçer, A., Tabak, A. G. G., & Coşkun, A. (2012). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Kaynakçası, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (32), 73-126.
- Göğüş, B. (1978). Orta Dereceli Okullarımızda Türkçe ve Yazın Eğitimi. Ankara: Gül Yayınevi.
- Hamzadayı, E. (2010). Bütünleştirilmiş Öğrenme Öğretme Yaklaşımının Türkçe Öğretiminde Okuduğunu Anlama ve Yazılı Anlatım Becerilerine Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Bilim Dalı, Ankara.
- Hamzadayı, E., & Batmaz, Ö. (2022). Okuduğunu Anlamayı Etkileyen Etmenlere Yönelik Bir İnceleme, *Ege Eğitim Dergisi*, 23(2), 190-209.

- Karahan, B. Ü. (2015). 5. ve 6. Sınıf Öğrencilerinin Okumaya Karşı Tutum ve Motivasyonlarının Okuduğunu Anlama Becerileri ile İlişkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Köse, D., & Özsoy, E. (2020). Türkiye’de Yabancılara Türkçe Öğretiminin Otuz Yılı: 1990-2020, *Turkophone*, 7(2), 27-54.
- Küçükavşar, A. (2010). Yapılandırmacı Yaklaşımın Türkçe Eğitiminde Okuduğunu Anlama Becerileri Üzerine Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Mete, G. (2016). Okumaya Adanmışlık Modeli ile 8. Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Düzeyleri ve Okuma Motivasyonlarının Geliştirilmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Bilim Dalı, Malatya.
- Önal, A., & Maden, S. (2021). Türkçe Eğitimi ile İlgili 2015-2019 Yılları Arası Lisansüstü Tezlerin Araştırma Eğilimleri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(3), 929-941.
- Özdemir, E., (2018). Eleştirel Okuma. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özdemir, E. Ç. (2019). Artırılmış Gerçeklik Temelli Okuma Çalışmalarının Bazı Okuma Değişkenleri ve Derse Katılım Üzerindeki Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sınıf Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.
- Sever, S. (2000). Türkçe Öğretimi ve Tam Öğrenme. Ankara: Anı Yayınları.
- T.C.MEB. (2019). Pisa 2018 Türkiye Ön Raporu.
<https://pisa.meb.gov.tr/www/raporlar/icerik/5>
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yiğit, F. (2021). Akran Destekli ve Birlikte Öğrenme Tekniklerinin 6. Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Başarılarına ve Okumaya Yönelik Tutumlarına Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trabzon Üniversitesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Trabzon.
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi,
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Seçim, E. S. (2022). Ev Okuryazarlık Ortamı ve Ebeveyn Okuma İnançlarının Çocukların Okuma Motivasyonları ile İlişkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Okul Öncesi Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.
- Sezgin, Z. Ç. (2015). Kavram Odaklı Okuma Öğretiminin Okuma Motivasyonu ve Anlamaya Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sınıf Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, Ankara.

HÜSEYİN BAYKARA ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

STUDİES ON HÜSEYİN BAYKARA

Çiğdem ARITÜRK*

Yılmaz AKDEMİR**

Özet

Timurlu hanedanının son hükümdarlarından olan Hüseyin Baykara, tahtta olduğu dönem içerisinde Horasan'ın sosyal ve kültürel bakımdan gelişimini had safhaya ulaştırmakta başarı göstermiştir. Önemli sanatsal ve edebi faaliyetlerde bulunan Hüseyin Baykara, Horasan'ın başkenti olan Herat'ı bir kültür merkezi haline getirmeyi başarmış ve onun çabasıyla çocukluk arkadaşı ve yakın dostu olan Ali Şir Nevâyî başta olmak üzere önemli âlimler ve sanatkârlar onun hükümdarlığı döneminde yetişmiştir. Hüseyin Baykara, sanatsal açıdan göstermiş olduğu faaliyetlerle birlikte önemli siyasi faaliyetlerde de bulunmuş bir hükümdardır. Bu çalışmada yurt içinde ve yurt dışında Hüseyin Baykara ve eserleriyle ilgili yapılan çalışmalar farklı başlıklar altında toplanmış ve künyeleri verilen bu çalışmalarda hangi konuların ele alındığı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Bu çalışmalar; yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, ansiklopedi maddeleri, lehçelerden aktarma makaleler, yabancı dillerden çeviri makaleler, bildiriler, kitaplar ve kitap bölümleri ile web tabanlı kaynaklar başlıkları altında sınıflandırılıp, yayımlanış tarihlerine göre sıralanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Doğu Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Hüseyin Baykara

Abstract

Hüseyin Baykara, one of the last rulers of the Timurid dynasty, succeeded in bringing the social and cultural development of Khorasan to the advanced stage during his reign on the throne. Hüseyin Baykara, who carried out important artistic and literary activities, managed to turn Herat, the capital of Khorasan, into a cultural center, and with his efforts, important scholars and craftsmen, especially Ali Şir Nevâyî, who was his childhood friend and close friend, were raised during his reign. Hüseyin Baykara is a ruler who has carried out important political activities as well as his artistic activities. In this study, the studies on Hüseyin Baykara and his works at home and abroad were gathered under different headings and brief information was given about which subjects were handled in these studies. These studies are;

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, e-posta: ariturk.ds@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5467-4647.

** Doç.Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: yilmazakdemir@msn.com, ORCID: 0000-0002-9573-4140.

master's and doctoral theses, articles, encyclopedia articles, articles transferred from dialects, articles translated from foreign languages, papers, books and book chapters and web-based resources are classified under the headings and sorted according to their publication dates.

Key Words: East Turkish, Chagatai Turkish, Hüseyin Baykara

Giriş

Döneminin en önemli ilim ve kültür adamı olan Hüseyin Baykara (1438-1506), bir şair ve hükümdardır. Timurlular soyundan olan Baykara, yapmış olduğu savaşlardan sonra önemli bölgeleri ele geçirmiştir. Hayatta olduğu sürece sürekli mücadele içerisinde bulunan Baykara, Baba İlahi Köyü'nde vefat etmiştir. Kırk sene boyunca hükümdarlık yapmış olan Baykara, Ali Şir Nevâyî'yle birlikte dönemin en önemli şairlerindedir.

15. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan ve kendi döneminin önemli şairi ve hükümdarı olan Hüseyin Baykara hakkında günümüze kadar birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bu çalışmaların bir araya getirilmesi, Hüseyin Baykara ile ilgili yapılmış olan çalışmaları bir bütün halinde görmemize imkân sağlayacaktır. Böylece bu alanda çalışacak olan araştırmacılara, kaynak tarama bakımından da büyük bir kolaylık sağlanmış olacaktır.

Yapmış olduğumuz bu araştırma Hüseyin Baykara ile ilgili çalışmaları kapsamaktadır. Bu çalışmada, Hüseyin Baykara hakkında yapılan araştırma, inceleme ve çalışmaları tespit ettik. Ulaşabildiğimiz bu çalışmaları; yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, ansiklopedi maddeleri, lehçelerden aktarma makaleler, yabancı dillerden çeviri makaleler, bildiriler, kitaplar ve kitap bölümleri, web tabanlı kaynaklar başlıkları altında sınıflandırıp, yayımlanış tarihlerine göre sıralayarak ve bu yayınlarla ilgili kısaca bilgiler verdik. Ulaşılan bu kaynakların ilgileri bakımından farklı başlıklar altında tasnif edilmesi ile alan araştırmacılarına daha anlaşılır bir kaynakça oluşturulması amaçlanmıştır.

1. Yüksek Lisans Tezleri

1. Oruç, C. (2013). *Hüseyin Baykara ve Zamanı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Beş bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde Hüseyin Baykara'dan önce yaşamış olan kişilere yer verilmiştir. Hüseyin Baykara döneminin daha iyi anlaşılması bakımından bu bölümde, Emir Timur tarafından devletin kurulmasından başlayarak Timurlular devletinin son hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın tahta çıkmasına kadar devletin başına geçmiş olan padişahların çalışmalarından bahsedilmiştir. Baykara'nın doğumundan tutun da tahta çıkışına kadarki süre zarfında yaşamış olduğu olayların anlatıldığı çalışmanın ikinci bölümünde, ayrıntılarıyla birlikte Hüseyin Baykara'nın gelmiş olduğu soy hakkında bilgiler verilmiştir. Baykara'nın hâkimiyetine değinilen çalışmanın üçüncü bölümünde, Baykara döneminde yaşanan isyanlara kısaca değinilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde, Baykara'nın kendi çocukları tarafından yapılan isyanlarla uğraştığı bir dönemde bu durumu fırsat bilen Özbek Sultanı Şibani Han'ın bazı bölgeleri kendi hâkimiyeti altına aldığı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca Baykara'nın vefatıyla birlikte Şibani Han'ın Harezmi ve Horasan gibi önemli bölgeleri de hâkimiyeti altına alması sonucunda Timurlular'ın yok edildiği anlatılmıştır.

Çalışmanın beşinci bölümünde ise, Baykara döneminde diğer devletlerle olan ilişkilerin nasıl olduğuyla ilgili bilgiler yer almaktadır.

2. Develi, M. (2018). *Tarih-i Ravzatus'safa'ya Göre Hüseyin Baykara Dönemi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Develi, bu çalışmasında Arapça ve Farsça başta olmak üzere Türk Tarihi ile ilgili yazılan önemli eserlerden biri olan Tarih-i Ravzatus'safa adlı eser üzerinde durmuştur. Çok kapsamlı olan bu eserin, Hüseyin Baykara Dönemi'ni konu edinen yedinci cildine yer vermiştir. Develi, Hüseyin Baykara dönemi hakkında bilgi vermeden önce olayların daha iyi anlaşılması amacıyla Timur hanedanının kurucusu olan Emir Timur'dan başlayarak Hüseyin Baykara dönemine kadar tahta çıkan hükümdarlardan bahsetmiştir. Ayrıca Develi, bu bilgileri verdikten sonra Tarih-i Ravzatus'safa adlı eserin ve müelliflerin hayatları hakkında da kısaca bilgi vermiştir.

3. Rejepova, A. (2019). *Timurlularda Kültürel Hayat ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi*. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın hükümdarlık ettiği dönemde had safhaya çıkan kültürel alandaki gelişmeler kronolojik olarak izlenilmiştir ve Hüseyin Baykara dönemindeki kültür tarihi üzerinde yoğunlaşılması bu çalışmanın temel konusunu oluşturmuştur.

4. Avcı, M. L. (2019). *Fatih Ve Baykara'nın Gazellerindeki Dini Unsurların Karşılaştırılması*. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

Avcı, bu çalışmasının "Giriş" kısmında, bu çalışmanın amacı hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra çalışmanın teorik ve metodik çerçevesini anlatmıştır. Sonra çalışmasında faydalanmış olduğu ana kaynaklardan söz etmiştir. Bütün bu açıklamalarından sonra Fatih Sultan Mehmet ve Hüseyin Baykara hakkında kısa bir değerlendirmede bulunmuştur. Çalışmasının "Metin" kısmında ise, Fatih'in ve Baykara'nın divanlarında yer alan şiirleri temel alarak karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmayı yaparken önce beyitleri konu başlıklarına uygun olacak şekilde tespit etmiştir. Sonra bu beyitleri Türkiye Türkçesine aktararak, şerhine yer vermiştir. Daha sonra tablolar halinde beyitlerin anlatım düzenini haritalandırmıştır.

5. Cihan, V. (2019). *TİEM 1926 Numaralı Sultan Hüseyin Mirza Baykara Divanının Tezyîni Açından Değerlendirilmesi*. Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul.

Cihan, bu çalışmasında Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 1926 numarasıyla kayıtlı olan Hüseyin Baykara divanının tezyînatı hakkındaki değerlendirmelerine yer vererek, divanın hazırlandığı dönemin süsleme anlayışından bahsetmiştir. Cihan bu çalışmasını, birinci bölüm olan giriş bölümüyle birlikte yedi temel bölüme ayırmıştır. Timurlu Devleti ve Baykara döneminin siyasi tarihiyle ilgili çalışmasının ikinci bölümünde bilgi veren araştırmacı, çalışmasının üçüncü bölümünde; Baykara dönemi Herat sanat yaşamıyla ilgili bilgiler veren Cihan, çalışmasının dördüncü bölümünde; divanın tezyînatına ait resimlerle birlikte tablolara da yer vermiştir. Çalışmasının beşinci bölümünde; divan içerisinde kullanılan tezyînatın bütün özelliklerini ele alan Cihan altıncı bölümde; Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 1926 numarasıyla kayıtlı olan eserin içinden daha önceki dönemlerde çalınmış olan yaprakların izine ulaşmış ve bulmuş

olduğu bu yapraklarla ilgili olan bütün bilgileri paylaşmış ve eseri tezyîni bakımından hüviyetini ele almış ve eserin hazırlanmış olduğu dönemle aynı tarihlerde yazılmış olan diğer yazma eserlerin tezyînatı ile mukâyese ederek aralarındaki benzerlikleri gözden geçirmiştir. Cihan çalışmasının son bölümü olan yedinci bölümde ise; sonuç kısmına, Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 1926 numarasıyla kayıtlı olan eserin tezyînatına ait olan önemli unsurlara yer vermiş ve eserin hazırlanmış olduğu dönem eserleriyle tezyîni bakımdan üslup bağımlı ortaya koymuştur.

6. Bolat, Ö. H. (2022). *Hüseyin Baykara Divanında Yardımcı Fiiller*. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bolat, bu çalışmasının giriş kısmında çalışmanın amacı, sınırlılıkları ve yöntemi hakkında bilgi vermiştir. Çalışmasının birinci bölümünde, Hüseyin Baykara Divanı'nın yazılmış olduğu Çağatay Türkçesi ve dönem özellikleri, Baykara'nın hayatı ve edebi kişiliği, Baykara'nın eserleri ve eserlerinin nüshaları, Divanı ve nüshaları ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Çalışmasının ikinci bölümünde, yardımcı fiiller hakkında bilgi vermiştir. Çalışmasının üçüncü bölümünde, Hüseyin Baykara Divanı'nda Yardımcı Fiiller başlığı altında İsim+Yardımcı Fiiller, Bildirme Fonksiyonu İle İsime Gelen Yardımcı Fiiller, İsim+Diğer Yardımcı Fiiller, Fiilimsi+Yardımcı Fiiller başlığı bulunmakta olup alt başlıkları olarak Sıfat-Fiil+Yardımcı Fiiller ve Zarf-Fiil+Yardımcı Fiilleri ele almış, ardından Anlamca Kaynaşmış (Deyimleşmiş) Yardımcı Fiilleri incelemiştir. Değerlendirme ve Sonuç bölümünde, incelenen eserdeki bulguları ve sonuçları ortaya koymuştur. Bolat, çalışmasının son kısmında ise Kaynakça bölümüne yer vermiştir.

2. Doktora Tezleri

1. Subtelny, M. E. (1979). *The Poetic Circile at the Court of the Timurid Sultan Husain Baiqara and Its Political Significance*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Harvard Üniversitesi, Cambridge.

Bu çalışmada, Timurlu Sultanı Hüseyin Baykara'nın hükümdarlık dönemi süresince sanatsal ve edebi faaliyetlerde bulunmuş olduğundan dolayı sarayının içerisinde şiire ve edebiyata ilgi duyan bir kesimin olduğundan bahsedilmiş ve hüküm sürdüğü bölgelerde hâkimiyet mücadelesi vererek siyasi faaliyetlerde de bulunduğu söz edilmiştir.

2. Yıldırım, T. (2002). *Hüseyin Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.¹

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara Divanı'nın Türkiye'deki sekiz nüshası mukâyese edilerek ortak bir metin meydana getirilmiştir. Meydana getirilmiş olan eserin ses ve şekil bilgisi özellikleri Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile mukâyese edilerek eserin dil bilgisi açısından özellikleri ortaya konulmuştur. Bu çalışmanın Sözlük bölümünde, metinde bulunan bütün kelimelere ve onların anlamlarına yer verilerek, bu kelimelere gelmiş olan ekler gramatikal bakımdan bir sıraya konulmuştur. Ayrıca çalışmada divanın tıpkıbasımına da yer verilmiştir.

3. Makaleler

---

¹ Bu çalışma aynı zamanda 2010 yılında Hat Yayınevi tarafından "Kitap" olarak basılmıştır.

1. Dames, M. L. (1913). Coinage of Husain Baikara. *Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, 45(4), 1048-1049.

Bu çalışmada, Sultan Hüseyin Baykara'ya ait olan madeni parayla (sikke) ilgili bilgiler verilmiştir.

2. Dolu, H. (1953). Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yûsuf Hikâyesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 5(5), 51-58.

Bu çalışmada, Sultan Hüseyin Baykara adına yazılmış olan Çağatayca manzum bir Yusuf ve Zeliha hikâyesinden bahsedilmiştir. Ayrıca şuan için üç farklı nüshası bulunan ve farklı kişilere mal edilen Yusuf ve Zeliha hikâyesinin müellifinin kim olduğu, yazılış yeri ve tarihi, yazılmasının sebebi, takdim edildiği kişi, hikâyenin tercüme ya da telif olduğu hakkında farklı düşünceler açıklanmıştır.

3. Gandjei, T. (1954). Uno Scritto Apologetico Di Husain Mîrzâ, Sultano Del Khorâsân. *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, Serie: (5), 157-183.

Gandjei, bu çalışmasında Hüseyin Baykara'nın hayatı ve dönemi hakkında kısaca bilgilere yer vermiştir.

4. Eckmann, J. (1959). Horasan Sultanı Hüseyin Mîrzâ'nın Bir Savunma Yazısı, (Tourkhan Gandjei). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 9, 155-156.

5. Korkmaz, Z. (1968). Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü Türkoloji Dergisi*, 3(1), 7-48.

Bu çalışmanın giriş bölümünde şimdiye kadar Ali Şir Nevâyî'ye ithâf edilen Çağatayca Yusuf ve Züleyha hikâyesinin herkes tarafından bilinen üç nüshası üzerinde durulduğunu belirten Korkmaz, eserin müellifinin kim olduğu, eserin nerede ve ne zaman yazıldığı gibi birçok soruyu yanıtlayabilecek yeni bir nüshanın elde edildiğini açıklamıştır. Bulunan bu yeni nüshanın Berlin Yazmalar Katalogu'nda 385 numarada yer aldığını bildiren Korkmaz, söz konusu olan bu hikâyenin gerçek yazarı hakkındaki sorunlara yönelmiş araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalar hakkında da bilgi vermiştir. Bu açıklamalardan sonra Berlin Yazmalar Katalogu'nda 385 numarada yer alan nüshaya dayanarak yapmış olduğu mukâyeseler sonucunda Korkmaz, bu eserin Ahmed Câm Jendebil adlı bir yazara ait olduğunu belirttikten sonra çalışmasında, yazarın hayatıyla ilgili bilgiler vermesinin yanında eserin yazılış özellikleriyle ilgili bilgiler de vermiştir. Ayrıca Korkmaz çalışmasının sonunda, eserin yazarının sanatçılığı ve eserin yazılış özellikleri konusunda fikir verebilmek için mesneviden bazı örnekler vermiştir.

6. Juzjani, M. Y. W. (1968). Manuscripts of the Literary Works of Sultan Husain Byqara. XX(10), 80-93, Afghanistan, Kabil.

Bu çalışmada, Sultan Hüseyin Baykara'nın eserlerindeki el yazmalarıyla ilgili bilgiler verilmiştir.

7. Hofman, H. F. (1969). Turkish Literature a Bio-Bibliographical Survey. *Utrecht Studies in Language and Communication - Brill*, Section III, Part I, Volume 1-3, 210-218.

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın hayatı, eserleri ve devri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, Baykara Divanı'nın yurt içindeki ve yurt dışındaki nüshalarıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir.

8. Yücel, B. (1996). Hüseyin-i Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 69-112.

Bu çalışmanın "Giriş" bölümünde; Timurluların en tanınmış hükümdarlarından olan Baykara'nın hayatı, eserleri, divanı, risalesi ve Türk kültürüne yapmış olduğu hizmetler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın "Metin" bölümünde; risâlenin iki nüshasıyla ilgili bilgiler verildikten sonra, bu iki nüshanın transkripsiyonlu metnine yer verilmiştir. Çalışmanın bu iki bölümünde verilen bütün bu bilgilerin ardından "Dil Bilgisi Özellikleri" bölümünde ise, metni karakterize eden ses ve şekil bilgisi özelliklerine yer verilmiştir. Ayrıca çalışmanın sonunda "Sözlük" kısmına yer verilerek metinde geçen kelimelerin anlamlarına yer verilmiştir.

9. Yıldırım, T. (2006). Ali Şîr Nevâyî'nin Eserlerinde Yakın Dostu Hüseyin Baykara. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 100-107.

Yıldırım bu çalışmasının en başında, Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâyî'nin çocukluk dönemlerinden itibaren bütün zamanlarını beraber geçiren birbirlerine çok yakın iki dost olduğunu ve Nevâyî'nin, Sultan Hüseyin Baykara'ya farklı görevlerde hizmette bulunmuş olmasına rağmen, Baykara'nın ona çok güvendiği, daima yanında olmasını istediği en yakın dostu olduğunu belirtmiştir. Aralarındaki bu dostluk sebebiyle de Ali Şîr Nevâyî'nin, bütün eserlerinde genellikle Baykara'dan övgüyle bahsettiğini ancak bu övgüleri ondan bir şeyler almak amacıyla yapmadığını, bu övgülerin asıl sebebinin ona karşı olan samimi duyguları olduğunu ifade etmiştir. Bu düşünceleri, Yıldırım makalesinde gerek Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinden gerekse bu konuyla ilgili çalışmalar yapan araştırmacıların çalışmalarından alıntılar yaparak derinlemesine ele almıştır.

10. Yıldırım, T. (2008). Yakın Dostu Hüseyin Baykara'nın Eserlerinde Ali Şîr Nevâyî. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 105-116.

Yıldırım, bu çalışmasında öncelikle Hüseyin Baykara'nın ve Ali Şîr Nevâyî'nin hayat hikâyesinden kısaca bahsetmiştir. Baykara'nın eserlerinde Nevâyî'ye baktığımızda ilk dikkat çeken eserin, Risâle'si olduğunu görebiliriz. Bu yüzden Yıldırım, bu iki yakın dostun hayat hikâyesinden bahsettikten sonra, Baykara'nın Ali Şîr Nevâyî'den bahsetmiş olduğu Risâlesi'ne yer vermiştir. Çalışmasının sonunda ise, Baykara'nın Ali Şîr Nevâyî'ye atıfta bulunduğu Divanı'nda yer alan bazı şiirlere ve ona nazireler yaptığına dair bazı gazellerin beyitlerine yer vermiştir.

11. Özgür, C. (2009). Necati İle Hüseyin-i Baykara'nın Kullandığı Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir Karşılaştırma. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(3), 1744-1754.

Özgür, bu çalışmasında Batı Türkçesi ile şiirlerini kaleme alan Necati'nin ve Doğu Türkçesi ile şiirlerini kaleme alan Hüseyin Baykara'nın hayatına kısaca değindikten sonra, 15. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan bu iki Türk şairin divanından seçilen gazellerinde kullanmış oldukları atasözleri ve deyimleri karşılıklı olarak ele alıp işlemiştir.

12. Teres, E. (2010). Doğu Türkçesinin Sultan Şairi: Hüseyin Baykara. *Yağmur Dergisi*, (48).

13. Teres, E. (2011). Hükümdarlar ve Yakın Dostları Şairler: Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâyî. *Temrin Dergisi*, (34), 39-40.

14. Charles, H. J. (2011). From Turko-Mongol Kingdom to Imperial Persian Empire: Politics and Government in Timurid Herat from the Reign of Timur to Husayan Bayqara. *Средневековые Тюрко-Татарские росударства*, (3), 197-209.

Bu çalışmada, Timur İmparatorluğu'nun tarihi ve yönetimi hakkında bilgilere yer verilerek, Timur İmparatorluğu'ndan Sultan Hüseyin Baykara dönemine kadar Herat'taki siyaset ve yönetim hakkında bilgiler verilmiştir.

15. Ay, Ü. (2013). DENA'ya Göre İran Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça Divanların Kısa Künyesi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (11), 81-126.

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara Divanı'nın yurt dışındaki nüshalarıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir.

16. Taghavi, A. and Nik Goftar, A. (2015). Numismatic Of The Shah Sultan Husayn Bayqara's Era Within Historical Boundaries Of Greater Khorasan (Based On Religious Approach). *Journal Of Greate Khorasan*, 6(20), 97-109.

Sultan Hüseyin Baykara döneminde basılan sikkelere odaklanan ve betimsel-analitik araştırma yöntemi kullanan bu araştırma, Timurlu hanedanlığının son dönemlerindeki sosyal ve kültürel değişimleri incelemeyi amaçlamıştır.

17. Oruç, C. (2016). Sultan Hüseyin Baykara'nın Timurlu Devleti Tahtına Çıkmasından Sonra Timurlu Soyundan Bazı Mirzalar ile Giriştiği Mücadeleler. *VAKANÜVİS- Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi / International Journal of Historical Researches*, 1(2), 99-128.

Oruç, bu çalışmasında Timurlu hükümdarı olan Sultan Ebu Said Han'ın vefat ettikten sonra Herat'ta tahta çıkan Hüseyin Baykara'nın, diğer Timurlu mirzalarla olan mücadelelerini ve hemen akabinde çocuklarının çıkarmış olduğu isyanlar sebebiyle onlarla girişmiş olduğu mücadelelerini anlatmıştır.

18. Gohari Fakhrabad, M. and Qanavat, A. (2016). The Dispute between Officials and Military Men in the Political Thinking of Mullà Óusayn WÀèiô KÀshifî. *Journal of History and Culture*, 48(1), 9-26.

Bu çalışmada, kalem ve kılıç ehli (yetkililer ve askerler) arasındaki çatışmanın Sultan Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı da dahil olmak üzere Timurular dönemi boyunca yoğun bir şekilde hüküm sürdüğünden bahsedilerek, Hüseyin Baykara'nın siyasi düşüncesinde yetkililer ve askerler arasındaki anlaşmazlıklar hakkında bilgi verilmiştir.

19. Yıldırım, T. (2017). Çağatay Türkçesi: Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâyî. *Gelecek Vizyonlar Dergisi (fvj: Future Visions Journal)*, 1(1), 26-32.

Bu çalışmada, Ali Şir Nevâyî'nin Çağatay Edebiyatı'nın en önemli temsilcilerinden biri olmasında Hüseyin Baykara'nın çok önemli etkisinin olduğundan ve aralarında çok yakın bir dostluk ilişkisi bulunduğundan bahsedilerek, bu iki yakın dostun Türk diline yapmış oldukları katkılar üzerinde durulmuştur.

20. Soydan, S. (2017). Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Baykara'nın Manzum Eserlerine Göre Klasik Çağatay Türkçesinde İkilemeler. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 319-332.

Bu çalışmada, klasik Çağatay Türkçesi'nde bulunan ikilemeler; Nevâyî'nin divan ve mesnevileriyle birlikte Baykara'nın da divanı taranarak incelenmiştir. Ardından taranmış olan bu ikilemeler; köken bakımından ikilemeler, görev bakımından ikilemeler, anlam bakımından ikilemeler, işlev bakımından ikilemeler, yapı bakımından ikilemeler olmak üzere beş açıdan incelenmiştir. Ayrıca çalışmada eserlerden alınmış olan beyitlerin altına ikilemelerin anlamlarını verebilmesi için açıklamalar bulunmaktadır.

21. Soydan, S. (2017). Klasik Çağatay Devri Şairleri Olan Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Baykara'nın Manzum Eserlerinde Oldurgan Çatı. *Gazi Türkiyat*, 1(20), 157-179.

Bu çalışmada, klasik Çağatay dönemi şairleri olan ve bu dönemde eser veren Ali Şir Nevâyî'nin divan ve mesnevileriyle birlikte Hüseyin Baykara'nın da divanı taranarak "-Ar-, -DUR-, -GAR- / -KAR-" eklerini almış olan fiiller tespit edilmiş ve oldurgan çatı bakımından incelenmeye çalışılmıştır. Ardından yapı bakımından ve anlam bakımından iki başlık altında incelenmiş olan Oldurgan çatının yapı bölümünde; fiillerin almış olduğu eklerle göre, anlam bölümünde ise; fiillerin almış olduğu çatı eklerine göre üstlenmiş olduğu fonksiyonlar göz önünde bulundurularak sınıflandırma yapılmıştır.

22. Mahendrarajah, S. (2018). Two Original Decrees By Sultân-Husayn Bayqarâ In The National Archives In Kabul. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 71(2), 161-178.

Bu çalışmada, Sultan Hüseyin Baykara'ya ait olan iki orijinal fermanın görüntüleriyle birlikte hem transkripsiyonlarına hem de çevirilerine yer verilmiştir.

23. Kartal, A. (2018). Baykara Meclisi'nden Yansımalar: -Edebî Meclisler 1-. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Sosyal)*, 2(21), 541-562.

Bu çalışmada, Buhârâ şehrinde 14 Şubat 1514'te düzenlenen ve daha sonra da düzenlenmiş olan "Baykara Meclisleri" olarak kabul edilen edebiyat ve kültür meclislerinin mâhiyetini bize aktaran en önemli kaynaklardan birisinin Vâsîfî'nin "Bedâyi'u'l-vekâyi" adlı kitabı olduğu bilgisine ve bu kitabın yazarı olan Vâsîfî tarafından aktarılan bu edebî meclislere yer verilmiştir.

24. Kaman, S. (2019). Hüseyin Baykara Divanı'nın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine. *MUTAD (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, 6(2), 182-202.

Kaman, bu çalışmasında "Hüseyin Baykara Divanı"nın nüshaları hakkında literatür taramasıyla birlikte kütüphane katalog taramalarını da yapmış, ayrıca yurt dışında bulunan divanın nüshalarından açık erişimde olanları bizzat incelemiştir. Ardından "Hüseyin Baykara Divanı"nın daha önce hiçbir yerde sözü edilmeyen Berlin nüshası üzerinde durmuş olan Kaman bu nüshada yer alan bütün şiirleri, Talip Yıldırım'ın yurt içinde bulunan sekiz nüshayı mukâyese ederek ortak bir metin oluşturduğu "Hüseyin Baykara Divanı (Metin-İnceleme-Dizin)" adlı çalışmasıyla birlikte divanın 2011 yılında yayımlanmış olan Bakü neşri ile mukâyese ederek nüshanın farklılıklarını ortaya koymaya çalışmıştır.

25. Rejepova, A. (2019). Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Onu Yüceltenler: Molla Cami ve Ali Şir Nevâî. *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 4(2), 210-221.

Bu çalışmada, Sultan Hüseyin Baykara'nın tahta olduğu süre zarfında Timurlu hanedanının kültür tarihine çok önemli katkılarda ve gelişmelerde bulunduğu, bu nedenle Türk kültür tarihinin önemli hükümdarlarından biri olarak hafızalarda yer ettiğinden bahsedilmiştir. Daha sonra Baykara'nın, yakın arkadaşları olan ve o dönemin kültürel zenginliğine Baykara kadar katkıda bulunan Ali Şir Nevâyî ve Molla Cami'nin hayat hikâyelerine de yer verilmiştir. Ayrıca çalışmada âlim ve şair olan Ali Şir Nevâyî ve Molla Cami'nin desteğiyle Baykara'nın sahip olduğu saltanatının şöhretini tarihin sayfalarına yazdırmayı başardığından söz edilmiştir.

26. Rejepova, A. (2019). Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Ali Şir Nevâyî'nin Katkıları. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(35), 2512-2519.

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın, yaşamış olduğu dönemde kültür tarihiyle, tasavvuf ilimleriyle, edebiyatla, müzikle ve minyatür sanatlarıyla sosyal kültürel gelişmeleri had safhaya çıkardığına dair bilgiler verilmiştir. Baykara'nın yakın dostu olan Ali Şir Nevâyî'nin de bu önemli sosyal ve kültürel ilerlemelerde onu hiçbir zaman yalnız bırakmadığından ve elinden gelmiş olan desteği ondan esirgemediğinden söz edilmiştir. Ayrıca bu çalışmada Ali Şir Nevâyî'nin birçok eserinde yakın dostu Hüseyin Baykara'nın insani yönlerini ele alarak ondan övgüyle bahsettiğine yer verilmiştir.

27. Kartal, A. (2019). Baykara Meclisi'nden Yansımalar: -Edebî Meclisler 2- . *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(22), 525-578.

Bu çalışmada, Semerkand'da Hâce Emîrkâ-i Şâhî'nin evinde düzenlenen bir edebî meclisten bahsedilmiştir. Çalışmada, bu meclise katılan Semerkand'ın ileri gelenlerinin, Vâsîfî'nin muamma yazma ve çözümedeki hünerini, inşâ/sanatlı mektup yazmadaki hünerini görmek için onu sınava tabi tutmuş olduklarından bahsedilmiş ve Vâsîfî'nin de sınavda meclise katılmış olan her bir kişinin istediği konuda yazmış olduğu mektuplarına yer verilmiştir. Ayrıca Vâsîfî'nin "Hamse-i Muhayyire" adlı eserinde bulunan, çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış Farsça şiirleriyle birlikte bazı tercümelerine de çalışmanın sonunda yer verilmiştir.

28. Kartal, A. (2019). Baykara Meclisi'nden Yansımalar: -Edebî Meclisler 3-. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(23), 610-668.

Bu çalışmada, Zeynüddîn-i Vâsîfî'nin "Bedâyi'u'l-vekâyi" adlı eserinde bulunan ve Türk kültür ve sosyal hayatına ışık tutup günümüze kadar aktaran üç bölümün tercümesi bulunmaktadır. Birinci bölümün tercümesinde; Baykara'nın veziri olan Hâce Nizâmülmülk-i Hafî isimli kişiden bahsedilmiştir. İkinci bölümün tercümesinde; Vâsîfî'nin Semerkand'da iken Hâce Yûsuf-ı Melâmetî'nin daveti üzerine katılmış olduğu bir meclis anlatılmıştır. Üçüncü bölümün tercümesinde ise; Mevlânâ Benâ'î'nin faziletleri ile Ali Şîr Nevâyî arasında ortaya çıkan bazı nüktelere yer verilmiştir.

29. Kartal, A. (2020). Baykara Meclisinden Yansımalar: -Eğlence Meclisleri-Edebî Meclisler-Hikâyeler 4-. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(24), 285-349.

Bu çalışmada, Zeynüddîn-i Vâsîfî'nin "Bedâyi'u'l-vekâyi" adlı eserinde bulunan ve Türk kültür ve sosyal hayatına ışık tutup günümüze kadar aktaran iki bölümün tercümesi bulunmaktadır. Birinci bölümün tercümesinde; Hâce Meccüddîn Muhammed'in düzenlemiş olduğu bir meclise Ali Şîr Nevâyî'nin katıldığı bigisine ve Nevâyî'nin etrafında anlatılmış olan beş hikâyeye yer verilmiştir. İkinci bölümün tercümesinde ise; Semerkand'da meydana gelen çok soğuk bir kış ile kıtlığın sosyal yaşama olan etkisine yer verilmiştir.

30. Kartal, A. (2020). Baykara Meclisi'nden Yansımalar: -İlmî ve Edebî Meclisler-Tarihî Olaylar-Hikâyeler 5-. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(25), 575-617.

Bu çalışmada, Zeynüddîn-i Vâsîfî'nin "Bedâyi'u'l-vekâyi" adlı eserinde bulunan ve Türk kültür ve sosyal hayatına ışık tutup günümüze kadar aktaran dört bölümün tercümesi bulunmaktadır. Birinci bölümün tercümesinde; Mevlânâ Hacı-i Tebrîzî'nin durumuyla ilgili bilgiler yer almıştır. İkinci bölümün tercümesinde; Hâce Hâşimî'nin Esfîdmûn köyünde düzenlemiş olduğu meclise katılan bir askerin istekte bulunması üzerine Vâsîfî tarafından yazılmış olan üç tane gazel-i tabl-i bâz yazdığına ve üç farklı konu hakkında inşa yazması amacıyla Vâsîfî'nin, sınava tabi tutulmasına yer verilmiştir. Üçüncü bölümün tercümesinde; Kâtibî ile ilgili farklı bilgiler bulunmuştur. Dördüncü bölümün tercümesinde ise; Sultân Muhammed-i Bahâdır Han'ın düzenlemiş olduğu bir mecliste Vâsîfî'nin bu mecliste okunmuş olan şiirler hakkındaki değerlendirmeleri yer almıştır.

31. Kartal, A. (2020). Klasik Türk Şairinin Dilinden 'Baykara Meclisi'. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1(43), 185-208.

Kartal, bu çalışmasında klasik Türk şairlerinin yazmış oldukları şiirlerde "Baykara Meclisleri"nin nasıl kullanıldığı hakkında bilgiler vererek bu durumu örnek metinlerle göstermeye çalışmıştır.

32. Saravani, F. (2021). A Study of the Sufi Approach to the Paintings of the Royal Session of Sultan Hussein Bayqara. *Ferdows-e-honar Journal of Arts*, 2(4), 46-63.

Betimleyici-analitik bir yönteme dayalı olan bu araştırma, tarihsel belgeleme yöntemiyle Sultan Hüseyin Baykara'nın şahsının yer aldığı tabloları incelemekte ve

tasavvufun kraliyet taç giyme tabloları üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışmada mistik konuların nasıl ortaya çıktığını bulmak ve bu etkiyi İran resmi sanatında, özellikle de kraliyet sittin sahnelerinde tespit etmek amaçlanmıştır. Ayrıca bu çalışmada daha önceleri, Timurlu kralları ile mutasavvıflar arasındaki münasebetlere ve Sultan Hüseyin Baykara'nın sarayında mutasavvıf şahsiyetlerin mevcudiyeti alanında çok sayıda kitap, makale, söylev ve alıntılara yer verilmiş ve Sultan Hüseyin Baykara'ya hitap edilmiştir.

4. Ansiklopedi Maddeleri

1. Köprülü, F. (1945). *Çağatay Edebiyatı*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (III), 270-323.

Köprülü, bu çalışmasında Hüseyin Baykara'nın hayatı, eserleri ve dönemi hakkında kısaca bilgilere yer vermiştir. Ayrıca Köprülü, Baykara'nın Divanı'ndan hareketle; onun şiirlerinde hangi konuları işlemiş olduğundan, nasıl bir üslup kullanmış olduğundan ve hangi şairlere kıymet vermiş olduğundan da söz etmiştir.

2. Beveridge, H. (1987). *Hüseyin Mirza (Baykara)*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (5), 645-646. İstanbul.

Beveridge, bu çalışmasında Sultan Hüseyin Baykara'nın hayatı ve dönemi hakkında kısaca bilgilere yer vermiştir.

3. Algar, H. ve Alparlan, A. (1998). *Hüseyin Baykara*. Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (18), 530-532. İstanbul.

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın hayatına, edebi kişiliğine, eserlerine, sanata ve edebiyata verdiği öneme yer verilmiş, ayrıca tahtta olduğu süre içerisinde yaşadığı olaylardan da söz edilmiştir.

4. Salomov, G., Valiyev, A.Q., Abdullayev, M., Shomahmudov, A., G'ulomov, P., Qorayev, S. vd. (2000). *Hüseyin Baykara*. Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi (9), 235. Taşkend: Devlet İlmîy Neşriyati.

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın hayatı ve edebi yönü hakkında bilgiler verilerek, Baykara'nın sanatkarları Türk dilinde eser vermesi yönünde teşvik ettiği konusunda da bilgiler verilmiştir.

5. Yıldırım, T. (2013). *HÜSEYNÎ, Sultân Hüseyin Baykara, Hüseyin Baykara bin Mansûr bin Baykara bin Ömer Şeyh bin Timur*. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Yıldırım çalışmasında, Hüseyin Baykara'nın hayatına ve tahtta olduğu süre içerisinde yaşadığı olaylara, sanata ve edebiyata verdiği öneme, edebi kişiliğine, eserlerine ve divanından gazel örneklerine yer verilmiştir.

6. Yıldırım, T. (2022). *Dîvân (Hüseyinî)*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Yıldırım bu çalışmasında, Hüseyin Baykara'nın "Divanı"nın içeriği hakkında bilgi vermiştir. "Divanı"nın büyük bir bölümünü hangi nazım şeklinin oluşturduğu, şiirlerinde hangi konulardan bahsettiği, şiirlerini hangi vezinle yazdığı ve "Divanı"nın toplam kaç nüshasının olduğu konusunda bilgi vermiştir. Ayrıca Yıldırım çalışmasında, bugüne kadar Baykara Divanı üzerinde yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermiş ve Baykara'nın "Divanı"ndan gazel örneklerine de yer vermiştir.

7. Yıldırım, T. (2022). *Risâle-i Sultân Hüseyin Baykara*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Yıldırım bu çalışmasında, Sultan Hüseyin Baykara'nın yazmış olduğu "Risâle"nin içeriği hakkında bilgi vermiştir. Baykara'nın bu eserin kaç bölümden oluştuğu, bu eserde sırasıyla hangi konuları ele aldığı ve "Risâle"nin kaç nüshasının olduğu konusunda bilgi vermiştir. Ayrıca Yıldırım çalışmasında, Hans R. Roemer, Agâh Sırrı Levend, Mehmed Fuad Köprülü ve Kemal Eraslan gibi yazarların Hüseyin Baykara'nın bu eseri hakkındaki görüşlerine yer vermiş ve "Risâle"den alınmış örneklere de yer vermiştir.

8. Yıldırım, T. (2022). *Gül ü Mül*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Yıldırım bu çalışmasında, Sultan Hüseyin Baykara'ya ait olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen "Gül ü Mül" adlı risâle hakkında bilgi vermiştir.

9. Yıldırım, T. (2022). *Mecâlisü'l-Uşşâk*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Yıldırım bu çalışmasında, Sultan Hüseyin Baykara'ya ait olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen "Mecâlisü'l-Uşşâk" adlı mesnevi nazım şekliyle yazılmış olan eser hakkında bilgi vermiştir.

5. Lehçelerden Aktarma Makaleler

1. Əskər, R. (2011). Kılınç ve Kalem Sultanı Huseyn Bayqara, Sultan Hüseyin Bayqara, Divan. haz. Rafiq Babayev, *MBM, Türksoy Kitabxanası Seriyası*: 9, Bakü, 3-14.

Əskər, bu çalışmasında Hüseyin Baykara'nın hayatı, eserleri ve dönemi hakkında bilgilere yer vererek, Divanı'nın nüshalarıyla ilgili bilgilere de yer vermiştir.

6. Çeviri Makaleler

1. Bodrogligeti, A. J. E. (2007). Eraslan, Kemal: Hüseyin-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 709. - Ankara, 1987, s. 142. Çev. Mehmet Mahur Tulum, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 36, 249-272.

Tulum bu çalışmasında, Kemal Eraslan'ın hazırlamış olduğu "Hüseyin-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler" isimli eseri hakkında A. Bodrogligeti'nin İngilizce olarak yayımlanmış olan makalesini incelemiştir.

7. Bildiriler

1. Sims, E. G. (1972). "Sultan Huseyn Baykara's Zafarnamah and Its Miniatures", *The Memorial Volume of the VIIth International Congress of Iranian Art and Archaeology*, Oxford, September 11-16th 1972 (ed. M. Yusuf Kiyani), Tehran 1976, 259-311.
2. Akpınar, Y. (1991). "Hüseyin Baykara'nın Hayatı ve Eserleri", *Azerbaycan Mühaciret Edebiyyatı Sempozyumu*, Azerbaycan, Bakû, 7-10 Nisan 1991, (Yayımlanmamış Bildiri).
3. Aksu, C. (2014). "Hüseyin Baykara ve Nevâyî Meclisleri", *Bir Kültür Muhiti Olarak Meclis Sempozyumu*, (Yayımlanmamış Bildiri).

4. Ülvi, A. (2014). “Sultan Hüseyin Bayqara və Azərbaycan”. Türk Dünyası Bilgiler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), Eskişehir, Türkiye, 499-502.
5. Avcı, M. L. (2017). “Hüseyin Baykara'nın Şiir Dilindeki Türkçe Yönelimler”, 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-I (Edebiyat-Eğitim-Felsefe), Muş, Türkiye, 11-25.

Bu bildiriye, Çağatay Edebiyatı'nın şairlerinden biri olan Hüseyin Baykara'nın Türkçeye ait olan öğeleri şiir diline nasıl dahil ettiği, hükümdarlık tarafıyla da Türk dilinin zenginleşmesine ne gibi faydaları olduğu ve bu şiir dilindeki yönelimin, hedefe ne kadar ulaştığı üzerinde durulmuştur.

6. Kaman, S. (2019). “Hüseyin Baykara Divanı'nın İngiltere ve Fransa'daki Nüshaları”, VI. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı, İstanbul, Türkiye, 57-68.

Kaman, bu bildirisinde Hüseyin Baykara Divanı'nın yurt içindeki ve yurt dışındaki kütüphanelerde bulunan yazma nüshaları hakkında yapılmış olan çalışmalara değindikten sonra, müstensih Sultan Ali Meşhedî tarafından istinsah edilen, ince sanatla ve minyatür sanatıyla süslenen, İngiltere ve Fransa'da bulunan iki nüshanın muhtevâsıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Verilen bu bilgilerin ardından Kaman, bu çalışmasında İngiltere ve Fransa'da bulunan bu iki nüshayı eserin neşrinin yapıldığı diğer nüshalarıyla mukâyese etmiştir.

8. Kitaplar ve Kitaplar Bölümü

1. Ertaylan, İ. H. (1945). *Türk Edebiyatı Örnekleri II. Risâle-i Sultan Hüseyin-i Baykara*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın eserlerinden biri olan ve Amasya Beyazid Kütüphanesi'nde yer alan “Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara” isimli eserin tıpkıbasımını yayımlanarak, bu eser hakkında çalışma yapmak isteyen araştırmacıların istifâdesine sunulmuştur.

2. Ertaylan, İ. H. (1946). *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara “Hüseyinî”*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 309.

Ertaylan, bu çalışmasında Hüseyin Baykara Divanı'nın tıpkıbasımına yer vermiştir. Ertaylan'ın bu Divan'ın tıpkıbasımını yayımlamasının sebebi ise, divan hakkında çalışma yapmak isteyen araştırmacılara bu eseri tanıtmaktır. Baykara Divanı'nın diğer nüshalarının hangi kütüphanelerde bulunduğu ve hangi numaralar ile kayıtlı olduğuna çalışmasının açıklama kısmında değinen Ertaylan, Divan'ın 16 nüshası olduğundan söz etmiştir. Ertaylan ise, bu 16 nüsha içerisinde yer alan Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya Bölümü'nde yer alan 3911 numarasıyla kayıtlı olan nüshanın tıpkıbasımına bu çalışmasında yer vermiştir. Ayrıca Ertaylan, bu çalışmasında Baykara'ya ait olan bir minyatüre yer vermiştir.

3. Ibn Manâẓır, Abÿ al-GhÀzî Óusayn. (1946). *Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara “Hüseyinî”*. Bürhaneddin Erenler Matbaası No: 7.

4. Muhammed Ya'kûb Vâhidî Cûzcânî (hızl.). (1967). *Hüseyin Baykara, Dîvân. Kâbil.*
5. Gray, B. (1977). *Herat under the Timurid Sultan, Husayn Bayqara, Persian Painting: Fifteenth Century.* London.

Bu çalışmada, Timurlu Sultanı Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı sırasında krallığının başkenti olan Herat hakkında bilgi verilmiştir.

6. Eraslan, K. (1987). *Hüseyin Baykara Divanı'ndan Seçmeler.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 709.

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın divanından seçilen çoğu gazel nazım şekliyle yazılmış olan elli şiir ve bu şiirlerin tercümesi bulunmaktadır. Çalışmanın "Giriş" bölümünde; Baykara'nın hayatından, edebi kişiliğinden ve eserlerinden bahsedildikten sonra Baykara döneminin ilim ve sanat anlayışından söz edilmiştir. Çalışmanın "Metin" bölümünde; şairin divanından seçilmiş olan elli şiire ve bu şiirlerin tercümesine yer verilmiştir. Ayrıca seçilmiş olan bu şiirler tercüme edilirken kısa açıklamalar yapılarak şiirlerin daha iyi anlaşılması sağlanmıştır ve bu şiirlerde transkripsiyon işaretleri kullanılmamıştır. Çalışmanın "Sözlük" bölümünde ise; şiirlerde bulunan bütün kelimelere ve onların anlamlarına yer verilmiştir.

7. Bilhan, S. (1988). *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bilhan, bu çalışmasında Hüseyin Baykara'nın hayatı, eserleri ve dönemi hakkında bilgilere yer vererek, Divanı'nın hem yurt içinde bulunan hem de yurt dışında bulunan nüshaları hakkında da kısaca bilgilere yer vermiştir.

8. Aşirov, A. (2005). *Sultan Hüseyin Baykara Divanı.* Aşgabat: Miras Yayınları.

Bu çalışmada, Sultan Hüseyin Baykara'nın divanı ile ilgili bilgiler verilmiştir.

9. Brend, B. (2005). *A Kingly Posture: the Iconography of Sultan Husayn Bayqara, The Iconography of Islamic Art: Studies in Honour of Robert Hillenbrand.* Na, Edinburgh University Press.

Bu çalışmada, Sultan Hüseyin Baykara daha önceki hükümdarlarda görülmeyen, genellikle diz çökmüş bir duruşla tasvir edilmiştir.

10. İnalçık, H. (2010). *Hüseyin Baykara Dönemi (1469-1506): Câmî ve Nevâyî, Has Bahçede Ayş u Tarab.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Bu çalışmada, Halil İnalçık'ın dokuz ana bölümden ve çeşitli alt başlıklardan oluşan "Has Bahçede Ayş u Tarab" adlı eserinin, Dördüncü Bölümü Osmanlı Dönemi: Timurlular ve Osmanlılar başlığı kendi arasında on farklı alt başlığa ve başlıklar altında ayrıca bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümlerden olan Hüseyin Baykara Dönemi (1469-1506): Câmî ve Nevâyî başlığı altında; Hüseyin Baykara'nın Herat'ta tahta çıkışı ve yaşadığı olaylar, yakın dostu Ali Şir Nevâyî ile ilişkisi ve Ali Şir Nevâyî'nin dönemin ünlü sûfi, âlim ve şairi Camî ile olan ilişkisi konu edinmiştir.

Yıldırım, T. (2010). *Hüseyin Baykara Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Hat Yayınevi.²

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara Divanı'nın Türkiye'deki sekiz nüshası mukâyese edilerek ortak bir metin meydana getirilmiştir. Meydana getirilmiş olan eserin ses ve şekil bilgisi özellikleri Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile mukâyese edilerek eserin dil bilgisi açısından özellikleri ortaya konulmuştur. Ayrıca çalışmada dizin kısmıyla birlikte divanın tıpkıbasımına da yer verilmiştir.

11. Oruç, C. (2021). *Son Timurlu Hüseyin Baykara (1438-1506)*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Bu çalışmada, Timurlular Devleti'nin son hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın tahta geçtikten sonra kendisinden önce tahta bulunan Timurlu sultanı Ebu Said'in oğullarıyla zorlu taht mücadeleleriyle uğraştığı ve bu mücadelelerden sonra Baykara'nın kendi çocuklarının çıkarmış olduğu isyanlarla uğraşmak zorunda kaldığı hakkında bilgiler bulunmaktadır.

9. Web Tabanlı Kaynaklar

1. <https://www.iranicaonline.org/articles/hosayn-bayqara> (Erişim Tarihi: 16.03.2023).

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın hayatı ve sahip olduğu kültür hakkında kısa ve öz bir şekilde bilgi verilmiştir. Önce lakabının ve tam olarak adının ne olduğu, doğum yeri ve tarihi ile birlikte ölüm yeri ve tarihi hakkında bilgi verildikten sonra hangi yıllar arasında hüküm sürdüğünden, kendisinden önce kimin tahta olduğundan aynı şekilde kendisinden sonra kimin tahta geçtiğinden, eşlerinin ve çocuklarının isimlerinden, hangi hanedana mensup olduğundan bahsedilmiştir.

2. https://tr.m.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCseyin_Baykara (Erişim Tarihi: 16.03.2023).

Bu çalışmada, Hüseyin Baykara'nın hayatına, edebi kişiliğine, sanata ve edebiyata verdiği öneme yer verilmiştir.

Sonuç

Çalışmamızda tespit edebildiğimiz yayınları göz önünde bulundurduğumuzda Hüseyin Baykara üzerinde birçok çalışma yapıldığını söyleyebiliriz. Hüseyin Baykara hakkında yapılmış olan çalışmalar, sadece bunlarla sınırlı değildir; ancak elde ettiğimiz kaynaklar bunlardan ibarettir. Ulaşabildiğimiz bu çalışmaları; yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, ansiklopedi maddeleri, lehçelerden aktarma makaleler, yabancı dillerden çeviri makaleler, bildiriler, kitaplar ve kitaplar bölümü, web tabanlı kaynaklar başlıkları altında sınıflandırıp, yayımlanış tarihlerine göre sıralayarak ve bu yayınlarla ilgili kısaca bilgiler verdik.

Çalışmaları incelediğimizde tezlerin bir kısmı, Hüseyin Baykara'nın yaşadığı dönem ve o dönemin kültürel ve edebi hayatıyla ilgili olduğu, bir kısmı ise divanı üzerine

---

² Bu çalışma 2002 yılında Talip Yıldırım tarafından "Doktora Tezi" olarak hazırlanmıştır.

yapılan çalışmalar olduğu görülmüştür. Makalelerde ve bildirilerde, Hüseyin Baykara'nın eserlerinin değişik yönlerden değerlendirildiği, divan nüshalarıyla ilgili bilgiler verildiği, çocukluk arkadaşı olan Ali Şir Nevâyî ile yakın dostluklarının ele alındığı, Baykara adına yazılan eserlere değinildiği, Baykara meclisleri hakkında bilgiler verildiği, bunun yanında hem kişilik özellikleri hem de yaşadığı dönemin kültür tarihi ve siyasi hayatının ele alındığı görülmektedir. Kitap yayınlarının bir kısmında, Hüseyin Baykara'nın yine hayatı ve dönemi hakkında bilgiler verildiği, bir kısmında ise Baykara'nın divanı ve risâlesi ile ilgili çalışmaların tıpkıbasımına, çeviri yazılı metnine, dizin ve sözlük kısımlarına yer verildiği ve Divan adlı eserinin yurt içi ve yurt dışındaki nüshalarıyla ilgili bilgiler verildiği tespit edilmiştir.

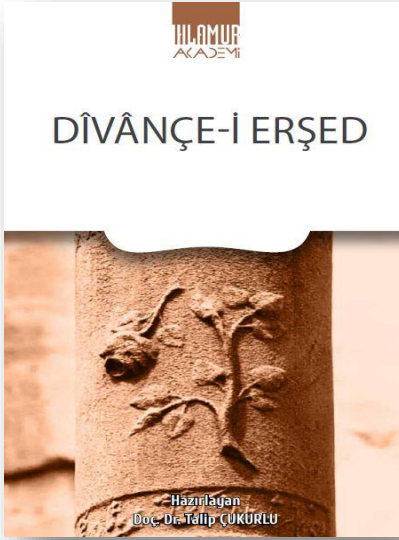
Kitap Tanıtımı | Book Review

Çukurlu, Talip (2023) *Dîvânçe-i Erşed*. İstanbul: İhlamur Akademi Yayınları. 248 sayfa. ISBN: 978-605-72215-6-8.

Ahmet AKGÜL*

Son yıllarda, kütüphane kataloglarının yayınlanması ve araştırmacılara açılması sayesinde varlığı bilinip de kendisi bulunamayan eserlerin keşfi hız kazanmıştır. Bu keşiflerden biri Vâsık-zâde Abdülhamid Erşed'e ait olan *Dîvânçe*'dir. Kaynaklarda *Divan*'ını genç yaşta oluşturduğu ve yazdığı şiirlerle istikbal vaat eden bir şair olduğu belirtilen Erşed'in *Divançe*'si Doç. Dr. Talip Çukurlu tarafından yayımlanmıştır. Çukurlu eserin ön sözünde Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivini incelerken 2903 numaralı eserin *Dîvân-ı Re'fet* adıyla kayıtlı olduğunu fakat eseri incelediğinde kayıtlara yanlış geçirildiğini, aslında eserin *Re'fet*'in küçük kardeşi Erşed'in *Dîvânçe*'si olduğunu bir tevfuk eseri olarak fark ettiğini söylemiştir

(Çukurlu, 2023: 7). Araştırmacının yayımladığı çalışmada tek nüshası olan divançe Latin alfabesine aktarılmış ve eser hakkında kısa bir inceleme yapılmıştır.

Dîvânçe-i Erşed adıyla yayımlanan kitap üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tarihî ve edebî kaynaklardan yararlanılarak Erşed'in hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca şiirlerdeki bilgilerden hareketle şairin hayatı hakkındaki yeni bilgilere değinilmiştir. Bu bölümdeki ikinci başlıkta ise Erşed'in edebî kişiliği, dil ve üslubu hakkındaki çıkarımlara yer verilmiştir. Şairin eserini "Dîvânçe" olarak nitelemesinden hareketle kitabın isminin "Dîvânçe" olmasının gerekliliği bu bölümde izah edilmiştir (Çukurlu, 2023: 15). Şairin, kendi şiirine methiye yazmayı çok seven, dönemin diğer şairlerini ve bilhassa ağabeyi *Re'fet*'i kendine nazireler yazmaya davet eden ve şiire ve şaire rağbet edilmemesinden şikâyet eden bir kişiliğe sahip olduğu üzerinde durulmuş ve

* Doç.Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, e-posta: ahakgul@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-9337-6925

konu örnek beyitlerle ele alınmıştır. Aynı bölümün sonunda, şiirlerde yer alan atasözleri ve deyimlere de kısaca değinildiği görülmektedir.

Kitabın ikinci bölümünde “Dîvânçe-i Erşed’in İncelenmesi”ne yer verilmiştir. Yazar bu bölümü “Şekil Özellikleri” ve “Muhteva Özellikleri” başlıkları altında ikiye ayırmıştır. Birinci başlık altında eserin mürettep bir dîvânçe olduğu belirtilmiş, en çok kullanılan nazım şeklinin gazel (178) olduğu söylenmiştir. Bunu sırasıyla beyit/ferd/müfred/metali (51), kıt’a (43), rubai (10), kaside (9), mesnevi (3), terci’-bend (2) nazım şekilleri takip etmektedir (Çukurlu, 2023: 25). Her bir nazım şekli için ayrı bir başlık açılmış ve sayısal bilgiler, tablolar ve grafikler aracılığıyla okurlara aktarılmıştır. Sözgelimi eserde bulunan 296 manzumedan 178’inin gazel olması eserin %60’ının gazellerden meydana geldiğini, bu gazellerin içinde ise revî harfine göre en çok ra (ر) harfinden (39) gazeller söylendiği tespiti tablo ve grafiklerle belirtilmiştir. Bununla birlikte gazellerde kullanılan aruz kalıplarından hareketle en fazla ve en az hangi kalıpların tercih edildiği ortaya çıkarılmıştır. Her bir nazım şeklinin incelenmesi benzer şekilde yapılmıştır (Çukurlu, 2023: 25-40).

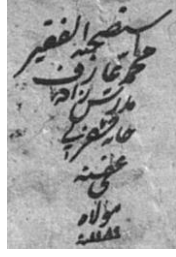
Muhteva özelliklerinin incelendiği ikinci kısım ise kendi içinde üç başlık altında incelenmiştir. “Din ve Tasavvuf” adını taşıyan birinci başlıkta Erşed’in “Mevlânâ” ve “Mevlevî” redifli gazellerinden hareketle Mevlevîliğe intisap etmiş veya Mevlana muhibbi biri olduğunun belirtilmesinden sonra *Dîvânçe*’de yer alan peygamberler ve dini şahsiyetler incelenmiştir. Eserde Hz. Âdem, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Nuh, Hz. Süleyman, Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. Muhammed (sav) öne çıkan yönleri ve mucizeleriyle beraber adı geçen peygamberlerdir. Peygamberlerin yanı sıra Hz. İlyas ve Hz. Hızır, Hz. Muhammed’in eşi Hz. Aişe ve çocukları Rukiyye, Ümm-i Gülsüm, Zeynep, Kasım; Karun, Zeliha, Hz. Meryem, Hassan bin Sabit, Hallac-ı Mansur, Fahreddin Razi, Feridüddin Attar *Dîvânçe*’de ismi geçen dini kişilikleri ön planda olan diğer şahsiyetlerdir.

“Aşk, Âşık, Sevgili, Rakip” başlığını taşıyan ikinci başlıkta klasik Türk şiirinde görülen bu kavramların Erşed’de de benzer şekilde görüldüğü üzerinde durulmuştur. Bu bölümde dikkat çeken hususlardan biri, ilk örneğinin Nedim’de görüldüğü sarı saçlı sevgili tipine Erşed’de de rastlanmasıdır (Çukurlu, 2023: 44).

Bu bölümdeki üçüncü başlıkta ise “Sosyal Hayat” konusu incelenmiştir. Erşed’in şiirlerinde isimleri geçen şairler ve diğer şahsiyetler, tarihe mal olmuş ve efsanevi bir nitelik kazanmış şahsiyetler ve topluluklar, şiirlerde isimleri geçen şehirler ve bölgeler, hayvan isimleri, av ve avcılık yöntemleri, eğlence meclisleri, musiki terimleri ve kıyas, zekât, selamlaşma, bekçilerin görevleri gibi dönemin toplumsal konuları, bu başlıkta incelenen diğer konulardır. Çukurlu, Erşed’in eserinde geçen 29 farklı hayvan isminden ve avcılık yöntemlerinin şiirlerde sıklıkla işlenmesinden hareketle şairin ava meraklı biri olduğunu düşünmektedir (Çukurlu, 2023: 51-52).

Eserin üçüncü bölümü kendi içinde dört başlığa ayrılmıştır. Birinci başlıkta “Metin Teşkilinde Takip Edilen Yöntem”den bahsedilmiştir. İkinci başlık altında “Nüsha Tavsifi” yapılmıştır. Bu başlıkta, eserle ilgili dört önemli bilgi verilmiş ve açıklamaları yapılmıştır. Birincisi, eserin 3a sayfasında yer alan ve eserin mülkiyetinin “Muhammed Arif Müderris-zâde”ye ait olduğunu gösteren H 1184/M 1770-71 tarihli temellük kayıdır. İkincisi, eserin çeşitli sayfalarında yer alan ve ait olduğu kütüphaneyi gösteren “Vakf-ı Hikmetullah bin İsmetullah el-Hüseynî” yazılı mühürdür. İlgili görseller Şekil 1 ve Şekil 2’de gösterilmiştir:

Şekil 1. Temellük Kaydı

Şekil 2. Mühür

Üçüncüsü, eserin 42b sayfasında yer alan “tertîb-i dîvân eyledim”(1168), “tertîb-i dîvân-ı bedî”(1169), “hüsn-i hitâmı” (1169) gibi ifadelerle H 1169/M1755-56 tarihini düşürme çalışmalarından hareketle eserin bu tarihte tamamlanmış olabileceği söylenmektedir. Yazar, bu bilgilerin yanı sıra eserin tertibi içinde yer alan tarih manzumelerinin en geç 1169 tarihini gösterdiğini fakat derkenarlarda 1170 ve 1171 tarihlerinin yer almasından hareketle tamamlandıktan sonra esere eklemeler yapılmış olabileceğini dile getirmiştir.

Dördüncü önemli bilgi ise eserde çok fazla düzeltme yapılmış olması, kimi şiirlerin üzerinin çizilmiş olması, bazılarının yanına “yazılmaya” şeklinde notlar düşülmesi, eserin müellif hattı olabileceğini ve kontrol için başkasına verilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bu durum da divançenin başka bir nüshasının daha olma ihtimalini doğurmaktadır (Çukurlu, 2023: 60).

Üçüncü bölümün üçüncü başlığında tablo şeklinde “Çeviri Yazı Alfabeti” gösterilmiştir. Dördüncü bölümde “Çeviri Yazılı Metin” yer almaktadır. Manzumelerde yer alan ve açıklanması uygun görülen bilgilere, okunamayan kısımların tıpkıbasımlarına ve şairin şiirlere müdahalesine dipnotlarda yer verilmiştir. Bu bölümde dikkate değer diğer bir husus ise tarih manzumelerinde tarihin bulunduğu kelime/mısra/beytin dipnotlarda Arap alfabesi ile okuyucuya sunulması, düşürülen tarih türünün verilmesi ve ayrıca bu türün nasıl bulunması gerektiğinin açıklanmış olmasıdır.

“Sonuç”, “Kaynakça” bölümlerinin ardından “Ek” olarak “Gazel ve Kasidelerin Beyit Sayıları, Kafiyeleleri, Redifleri ve Aruz Kalıpları Tablosu” ile “Dîvânçe-i Erşed'den Örnek Sayfalar”a yer verilmiştir.

Doç. Dr. Talip Çukurlu'nun *Dîvânçe-i Erşed* isimli kitabının; eserin tek nüsha olması, şiirler üzerinde çok fazla müdahaleler bulunması, mikrofilmin siyah-beyaz olması gibi nedenlerle zahmetli bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir eserin günümüz harfleriyle ilim âlemine kazandırılması önemlidir. Yazarın, metnin doğru okunup anlaşılması için titiz davrandığı görülmekle beraber -her eserde olması mümkün olan- birtakım eksiklikler bu çalışmada da bulunabilir. Bu bağlamda hâlâ kütüphanelerde keşfedilmeyi bekleyen *Dîvânçe-i Erşed* gibi metinlerin neşredilmesi, Türk kültür ve edebiyatına büyük kazanımlar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Çukurlu, T. (2023). *Dîvânçe-i Erşed*. İstanbul: Ihlamur Akademi Yayınları.

